

**UTICAJ MJERA ZA SPREČAVANJE ŠIRENJA VIRUSA COVID-19
NA MENTALNO ZDRAVLJE DJECE U CRNOJ GORI
(POSMATRANO KROZ OSTVARIVANJE PRAVA NA
OBRAZOVANJE, SLOBODNO VRIJEME I KROZ NASILJE
NAD/MEĐU DJECOM)**

Podgorica, novembar 2021. godine

UTICAJ MJERA ZA SPREČAVANJE ŠIRENJA VIRUSA COVID-19 NA MENTALNO ZDRAVLJE DJECE U CRNOJ GORI

Izdavač:

Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore

Za izdavača:

Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore – mr Siniša Bjeković

Priredili:

Snežana Mijušković, zamjenica Zaštitnika

Milica Kovačević, savjetnica Zaštitnika

Duška Šljivančanin, savjetnica Zaštitnika

Stručni konsultanti:

Marijana Bulatović, psihološkinja

Zorica Minić, psihološkinja

DeFacto Consultancy, agencija za istraživanje javnog mnjenja

Lektura:

Jelena Marković, lektorka agencije „Lektura“

Priprema za štampu i dizajn:

Saša Čubranović

Štampa:

Štamparija „3M Makarije“

Tiraž:

200 primjeraka

Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore

Ul. Svetlane Kane Radević, br. 3

81000 Podgorica, Crna Gora

Tel./Fax: +382 20 241 642

e-mail: ombudsman@t-com.me

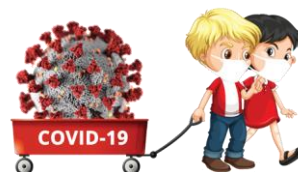
Web: www.ombudsman.co.me

CIP - Каталогизација у публикацији

Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-86-85583-08-7

COBISS.CC-ID 19987204

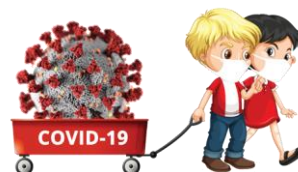
Ovaj izvještaj je izrađen uz finansijsku podršku UNICEF-a, u okviru zajedničkog projekta ENOC/UNICEF, sprovedenog u više zemalja, a tiče se procjene kakav su uticaj na zaštitu prava djece imale mjere koje su države donijele u borbi protiv širenja virusa Covid-19. Sadržaj ovog izvještaja predstavlja samo stavove njegovih autora i njihova je isključiva odgovornost.

Izrazi zahvalnosti

Zahvaljujemo predstavništvu UNICEF-a za Crnu Goru i svim učesnicima u procesu sprovođenja ovog istraživanja, a posebno djeci i njihovim roditeljima, za odvojeno vrijeme i informacije koje su velikodušno podijelili sa nama.

Zahvalni smo za vrijedne komentare koje smo dobili od Vanessa Sedletzki, međunarodnog konsultanta za ljudska prava, i Véronique Lerch, nezavisnog konsultanta za ljudska prava, u procesu finalizacije izvještaja.

Posebnu zahvalnost za stručnu pomoć dugujemo gđi Nadi Đurović-Martinović, koordinatorki u programu za dječiju zaštitu u predstavništvu UNICEF-a za Crnu Goru, koja nas je u svim fazama istraživanja usmjeravala i pružala podršku.

SADRŽAJ

I UVOD	5
1.1. Kontekst u zemlji.....	6
II CILJEVI ISTRAŽIVANJA	9
III OBUHVAT PROCJENE UTICAJA.....	9
IV METODOLOŠKI PRISTUP.....	10
V PRAVNI OKVIR	13
VI REZULTATI ISTRAŽIVANJA.....	21
6.1. OSJEĆANJA DJECE TOKOM PANDEMIJE	22
6.2. Nasilje nad/među djecom	39
6.3. Obrazovanje.....	47
6.4. Slobodno vrijeme, igra, rekreacija i kulturne aktivnosti	59
VII ZAKLJUČNA OCJENA	66
VIII PREPORUKE.....	67

I UVOD

Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore u okviru Evropske mreže ombudsmana za djecu (ENOC), a uz podršku UNICEF-a, sprovela je istraživanje o uticaju mjera donesenih u cilju sprečavanja širenja virusa Covid-19 na mentalno zdravlje djece u Crnoj Gori. Procjena uticaja (CRIA) tih mjera na mentalno zdravlje djece posmatrana je kroz ostvarivanje prava na obrazovanje i slobodno vrijeme, te kroz promatranje pojave nasilja nad/među djecom.

Polazeći od toga da je pandemija virusa Covid-19 uticala, i da će nastaviti da utiče, na svu djecu širom svijeta, ENOC i Regionalna kancelarija UNICEF-a za Evropu i Centralnu Aziju saglasile su se i obavezale da će pažljivo pratiti položaj sve djece, kao i odgovore lokalnih, nacionalnih i evropskih vlasti tokom i nakon završetka mjera izolacije. Takođe će nastaviti da razmjenjuju informacije, dobre prakse i iskustva kako bi djeca i njihove porodice bile sigurne i kako bi se garantovalo poštovanje prava djeteta u skladu sa UN konvencijom o pravima djeteta i drugim relevantnim evropskim i međunarodnim instrumentima o ljudskim pravima.

Iako medicinska literatura pokazuje da su djeca minimalno osjetljiva na virus Covid-19, najteže su pogođena psiho-socijalnim uticajem ove pandemije. Karantin u domovima i ustanovama može nametnuti veliki psihološki teret, posebno na djecu u prelaznim periodima školovanja, kada je socijalizacija najvažniji dio njihovog rasta i razvoja.

Zatvaranje škola, nedostatak aktivnosti na otvorenom, poremećene dijetetske navike i navike spavanja, iznenadna nezaposlenost roditelja, te rizik od siromaštva povlače za sobom veliku vjerovatnoću da poremete uobičajeni stil života djece. Sve navedeno može potencijalno dovesti do promjena u raspoloženju djece, povećane uznemirenosti, nestrpljenja, kao i drugih neuropsihijatrijskih manifestacija. Iako nema zvaničnih statistika koje to potvrđuju, u javnosti se sve više govori o porastu porodičnog nasilja, zlostavljanja djece, te nasilja na internetu, što se nameće kao jasan indikator da se ovoj temi treba posebno posvetiti. Zaštitnik se odlučio za analizu teme mentalnog zdravlja djece iz razloga što (ne)ostvarivanje prava iz različitih oblasti (zdravlje, obrazovanje, porodica, socijalni status – siromaštvo, slobodno vrijeme i dr., odnosno svako od njih pojedinačno i/ili različita prava u kumulaciji) utiče na mentalno zdravlje i mentalni razvoj djeteta. Osim toga, analiza ove teme i dobijeni rezultati pokazaće kakav je istinski uticaj ograničavajućih mjera, što će pomoći u savladavanju situacije u budućnosti. Takođe će pomoći donosiocima odluka da buduće mjere kreiraju u skladu sa najboljim interesom djece, te da prilikom kreiranja mjera i strategija ne izgube iz vida pravovremeno pružanje pomoći djeci i mladima u riziku, kako bi

se razvila i ojačala otpornost i ublažio uticaj sadašnje situacije na razvoj i mentalno zdravlje djece i mladih.

**Briga za mentalno zdravlje prioritet je današnjice,
a zaštita djece naša je dužnost.**

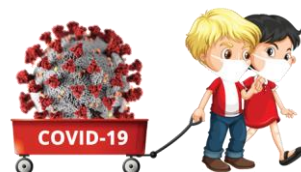

1.1. Kontekst u zemlji

Crna Gora je država koja se nalazi u jugoistočnoj Evropi – na Balkanu, gornjeg srednjeg dohotka, podijeljena na tri regiona (sjeverni, centralni i južni), posjeduje 24 administrativne jedinice.

Sredinom 2020. godine u Crnoj Gori je bilo 621.306 stanovnika: 307.210 muškaraca (49,45%) i 314.096 žena (50,55%). Broj djece (uzrasta 0 do 17 godina) bio je 134.363 ili 21,6% ukupnog broja stanovnika (52,08% dječaka i 47,92% djevojčica)¹.

¹ Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT), Saopštenje br. 61, 10. maj 2021. godine

Stanovništvo u zemlji uključuje nekoliko najvećih etničkih grupa: Crnogorci (45%), Srbi (29%), Bošnjaci (8,6%) i Albanci (4,9%).

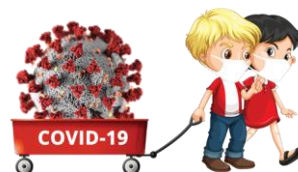
Glavni i najveći grad je Podgorica, gdje živi oko 30 posto ukupnog stanovništva zemlje. Od obnove nezavisnosti, 2006. godine, prioritet Crne Gore je integracija u Evropsku uniju (EU) (članstvo u EU smatra se mogućim nakon 2025. godine), pa je u tom smislu osnažila svoje institucionalne, zakonodavne i administrativne kapacitete i radila na usaglašavanju politika sa EU tekovinama. Država je takođe potpisala i ratifikovala ključne međunarodne konvencije koje se odnose na djecu, bilo neposredno ili posredno, uključujući i Konvenciju o pravima djeteta, Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, Konvenciju Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija) i Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom. Kao država članica Ujedinjenih nacija, Crna Gora je u obavezi da priprema Univerzalni periodični izvještaj (UPR), koji se na reviziju dostavlja Savjetu za ljudska prava. Revizije potvrđuju da je ostvaren napredak u sprovođenju reformi koje teže da osiguraju ostvarivanje prava djece u skladu s Konvencijom o pravima djeteta.

Tokom 2018. i 2019. godine ostvaren je značajan rast bruto domaćeg proizvoda (BDP). Međutim, pandemija virusa Covid-19 mijenja pravac tih pozitivnih trendova: prema izvještaju Svjetske banke, procijenjeni pad BDP-a u 2020. godini iznosi 14,9%². Pokazalo se da je ekonomija posebno osjetljiva na uticaj pandemije usljed velike zavisnosti od sektora turizma, na koji otpada preko jedne petine nacionalnog dohotka. Iako procjene variraju, postoji saglasnost oko toga da se ekonomija suočava s najdubljom recesijom u posljednje dvije decenije. Svjetska banka predviđa postepen povratak na rast tokom 2021. godine, pod uslovom da se sektor turizma oporavi za vrijeme prolječne i ljetnje sezone. Ekonomski oporavak dodatno usložnjava fiskalni deficit zemlje, za koji se očekuje da je porastao na otprilike 11% BDP-a tokom 2020. godine. Javni dug i javne garancije u Crnoj Gori, koji su ionako visoki usljed dodatnog zaduženja za finansiranje infrastrukturnih projekata, mogao bi dostići 104% BDP-a, jer se čini izvjesnom mogućnost da će se sve veći fiskalni deficit finansirati novim zaduživanjem.³ Pritisak da se dug održi na razumnom nivou, te da se ispoštuje dinamika pristupanja EU, vodiće pritiscima da se ograniče budžetski izdaci upravo u trenutku kada

---

² Redovni ekonomski izvještaj za Evropu i Centralnu Aziju 2021, Grupacija Svjetske banke, 2021. godine <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/35273/9781464816987.pdf?sequence=4&isAllowed=y>

³ Redovni ekonomski izvještaj za Evropu i Centralnu Aziju 2021, Grupacija Svjetske banke, 2021. godine <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/35273/9781464816987.pdf?sequence=4&isAllowed=y>

je vjerovatno da će i potrebe u oblasti socijalne zaštite, obrazovanja, zdravlja i drugih oblasti biti još veće.

Tokom 2019. godine procijenjeno je da je 24,5% stanovništva u riziku od siromaštva, odnosno 30% domaćinstava s izdržavanom djecom i 34% djece mlađe od 18 godina.⁴ Zvanična studija EU-SILC koristi termin „rizik od siromaštva“, koji u svakom slučaju ukazuje na limitirane finansijske kapacitete pojedinaca ili porodica u poređenju sa ostatkom društva. Kao primjer se može navesti 2019. godina: linija „rizika od siromaštva“ za četvoročlanu porodicu (dvoje odraslih i dvoje djece mlađe od 14 godina) ispod koje se smatralo da je porodica u riziku iznosila je 395,60 EUR mjesečno.⁵

Slično najvećem broju država u svijetu, i Crna Gora je posegla za proglašenjem epidemije na svom prostoru, i to u dva navrata, u zavisnosti od kretanja epidemijske situacije, koja je praćena na dnevnom nivou. Epidemija virusa korona u Crnoj Gori prvi put je zvanično proglašena 26. marta 2020. godine, a drugi put 21. jula 2020. godine. Mjere koje su preduzimate (sistem fizičkih i socioloških ograničenja) imale su karakter ograničenja pojedinih ljudskih prava i sloboda sljedstveno načelima na kojima se ono vrši i saglasno međunarodnim pravnim standardima koji to propisuju.⁶

Ograničenja ljudskih prava koja su uslijedila išla su za tim da limitiraju društvene kontakte, ali i druge kontakte, poput porodičnih, komunikacije između bliskih srodnika, odnosa između djece i roditelja sa kojim ne žive, kontakta sa osobama koje su na bilo koji način zavisne od komunikacije sa srodnicima i drugim međusobno bliskim licima (staračka domaćinstva, bolesne i slabo pokretljive osobe, staratelji i lica koja izdržavaju ili se staraju o takvim licima), te statusa lica lišenih slobode u odnosu na kontakt sa porodicom, naročito djecom. Osim toga, mjere su se odnosile na prekid komunikacije usljed zabrane napuštanja mjesta prebivališta, odnosno boravišta, djelimičnu blokadu granica, zabranu kretanja u određeno vrijeme, zabranu komercijalnih aktivnosti, primarno pružanja usluga, zabranu komunikacije između lokalnih sredina koje su po prirodi stvari i u suštinskom smislu činile jedinstven životni i radni prostor. To se odnosilo na situacije kada je neophodna lokalna komunikacija: imaoci nepokretnosti, poljoprivrednih imanja i slično dolaze iz druge sredine; zaposleni žive na području jedne, a ostvaruju pravo na rad u drugoj opštini; prateća infrastruktura nije obezbijeđena u mjestu prebivališta (pošta, banka i sl.). Takođe, mjere za kojima se posezalo bile su ograničenje odnosno zabrana javnih okupljanja, uz važnu napomenu da mjera zabrane

---

⁴ Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT), Saopštenje br. 205, 7. decembar 2020. godine

⁵ Saopštenje_Anketa_o_dohotku_i_uslovima_života_EU-SILC_2019.pdf (monstat.org)

⁶ https://www.ombudsman.co.me/docs/1619074992_izvjestaj_01042021.pdf

Ustavom nije dozvoljena, to jest ne može se regulisati aktima manje pravne snage, kao što su zakon, pravilnik ili naredba, u kojem slučaju takvim aktima prava ne bi mogla biti derogirana. Dodatno se postavlja pitanje proporcionalnosti određenih mjera u smislu cilja koji se želio postići, a to je zaštita zdravlja kao javni interes.⁷ Detaljne informacije koje su donijete tokom trajanja pandemije nalaze se u odjeljku PRAVNI OKVIR.

Naravno, sve donijete mjere su višestrano imale uticaj na ostvarivanje prava djece: obustava redovnog obrazovnog procesa u školama i prelazak na onlajn nastavu, zabrana pružanja usluga u okviru dnevnih centara za djecu sa smetnjama u razvoju, zabrana kretanja djece koja žive u ustanovama, slaba dostupnost usluga socijalne i dječje zaštite, kao i dostupnost zdravstvene zaštite. Pojedine mjere su bile kontradiktorne i nelogične sa stanovišta ostvarivanja prava djeteta. Tokom 2020. godine Zaštitnik je imao u radu predmete koji su se odnosili na ostvarivanje prava djece u uslovima pandemije i važenja mjera koje su državni organi preduzimali.⁸

II CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore istraživanje je sprovodila u cilju jačanja sveukupnog crnogorskog sistema u kreiranju politika djelovanja koje neposredno i/ili posredno utiču na poštovanje prava djeteta, a na osnovu naučenih lekcija iz prethodnog perioda, kroz poseban osvrt na mentalno zdravlje djece tokom trajanja pandemije.

Osim toga, ovim istraživanjem se želio postići uticaj na donosiocima odluka i nadležne subjekte da prilikom kreiranja mjera imaju u fokusu uticaj istih na ostvarivanje prava djeteta, ne gubeći iz vida uticaj na njihovo mentalno zdravlje.

Takođe, Zaštitnik smatra da će rezultati ove analize, ukazivanje na nedostatke u dosadašnjem djelovanju i davanje preporuka uticati na unapređenje podrške djeci i porodicama kroz jačanje specijalizovanih službi i unapređenje sistema u ovoj oblasti.

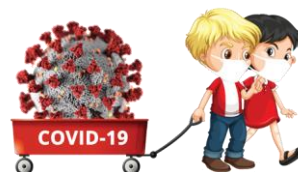
III OBUHVAT PROCJENE UTICAJA

Obuhvat procjene uticaja ograničavajućih mjera donesenih u cilju suzbijanja širenja virusa Covid-19 (CRIA), a u svrhu dostizanja postavljenih ciljeva je podrazumijevao:

---

⁷ https://www.ombudsman.co.me/docs/1619074992_izvjestaj_01042021.pdf

⁸ https://www.ombudsman.co.me/docs/1619074992_izvjestaj_01042021.pdf

Ograničavajuće mjere na čije se djelovanje CRIA odnosila posebno su nabrojane u odjeljku PRAVNA ANALIZA, a obuhvataju sve mjere koje su direktno i/ili indirektno uticale na svakodnevicu djece, organizaciju dana i života, osjećanja djece i njihovo mentalno zdravlje i ostvarivanje garantovanih prava. Iako su sveukupno donesene mjere, svaka pojedinačno i sve one zajedno, uticale na dijete, posebno su analizirane mjere koje su se direktno odnosile na:

- Ograničavanje kretanja (karantin, *lock down*);
- Obaveznost socijalne distance;
- Prelazak na onlajn nastavu i obustava rada obrazovnih ustanova (škole, vrtići, resursni centri i dr.);
- Zabrana rada rekreativnih centara i zabrana održavanja sportskih aktivnosti i grupnih aktivnosti uopšte;
- Onemogućavanje održavanja ličnih kontakata djeteta i roditelja sa kojim dijete ne živi u zajednici (zabrana kontakta – osim sa članovima svog domaćinstva, zabrana međugradskog saobraćaja, zabrana kontakata sa djecom koja su u kolektivnom smještaju i sl.);
- Ograničavajuće mjere za djecu koja žive u kolektivnom smještaju (JU Dječiji dom „Mladost“ – djeca bez roditeljskog staranja).

Teritorijalno CRIA obuhvata analizu osjećanja djece iz cijele Crne Gore, što se pokušalo dostići prikupljanjem podataka od djece iz različitih gradova (sjever, jug, centralna regija). Iako odgovori djece ili njihovih roditelja nijesu sakupljeni iz svakog grada/sela, dobijeni rezultati su procijenjeni kao relevantni s obzirom na to da postoji obuhvat različitih teritorijalnih područja naše države. Svaka regija nosi svoje specifičnosti, koje se ogledaju u razlikama u razvijenosti, socijalno-ekonomskoj snazi porodica, kao i dostupnosti određenih usluga i servisa, što je posebno cijenjeno u analizi dobijenih rezultata.

Procjena uticaja ograničavajućih mjera (CRIA) analizirana je posebno u odnosu na ostvarivanje garantovanih prava, i to: pravo na obrazovanje, pravo na slobodno vrijeme, zaštita od nasilja. Analiza je obuhvatila i osnovne principe UN Konvencije o pravima djeteta: pravo na život, najbolji interes djeteta, učešće djece u odlučivanju – participacija i nediskriminacija.

IV METODOLOŠKI PRISTUP

Zaštitnik se, prateći usaglašenu metodologiju u okviru ENOC-a i UNICEF-a, odlučio da direktno analizira uticaj mjera donošanih od strane države (u okviru suzbijanja širenja pandemije izazvane virusom Covid-19) na mentalno zdravlje djece u Crnoj Gori kroz analiziranje uticaja na njihova osjećanja,

te različite segmente njihovog života i odrastanja (obrazovanje, porodica, socijalni status, nasilje, slobodno vrijeme i dr.). Proces razvijanja metodologije i konačnih nalaza izvještaja prošao je i standardnu proceduru Etičkog komiteta UNICEF-a.

Predmet analize su bili stavovi i mišljenja djece i profesionalaca (pedagozi, vaspitači, socijalni radnici, nastavnici i dr.) koji sa djecom direktno rade.

Analiza je sprovedena korišćenjem različitih metodoloških tehnika, i to: onlajn upitnik, fokus grupe i individualni intervjui.

Zaštitnik je u okviru ove analize posebnu pažnju posvetio i analizi normativnog okvira u odnosu na stupanje na snagu različitih ograničavajućih mjera kroz njihov uticaj na ostvarivanje određenog prava djeteta, vodeći računa o dinamici donesenih mjera, njihovoj restriktivnoj moći i obuhvatu djece na koju utiče. Posebno je analiziran uticaj na ostvarivanje prava djece ranjivih kategorija.

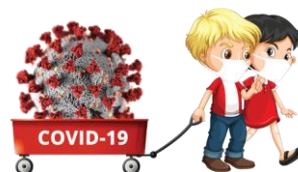
S obzirom na složenu epidemijsku situaciju, koju je izazvao Covid-19, kao metod je odabran najbezbedniji način prikupljanja podataka, koji limitira kontakt i ne dovodi ispitanike u situaciju da budu zaraženi – anketiranje uz upotrebu tehnike CAWI (Computer Assisted Web Interview).

Kvantitativno istraživanje obuhvatilo je tri grupe djece:

1. Djeca koja pohađaju I i II razred osnovne škole (6-7 godina), kao grupa koja je ušla u obrazovni sistem tokom pandemije virusa Covid-19 (upitnik za ovu kategoriju ispunjavali su roditelji te djece, budući da u tom uzrastu nemaju kapaciteta da sama popune isti, s obzirom na složenost teme i činjenicu da, posebno djeca I razreda, još uvijek ne znaju da pišu i čitaju);
2. Djeca koja pohađaju VIII i IX razred osnovne škole (13-14 godina), kao grupa koja prelazi u srednju školu tokom pandemije virusa Covid-19;
3. Djeca koji pohađaju III i IV razred srednje škole (17-18 godina), kao grupa u tranziciji iz srednje škole na viši stepen obrazovanja.

Prilikom kreiranja uzorka uključene su osnovne i srednje škole iz svih regija Crne Gore. Za osnovne škole uključeno je: devet škola sa sjevera, osamnaest škola iz centralnog dijela zemlje, kao i osam škola sa juga. Kada su u pitanju srednje škole, uključeno je: osam škola sa sjevera, trinaest škola iz centralnog dijela, kao i četiri škole sa juga.

Istraživanjem je obuhvaćeno 1658 odgovora roditelja za prvu grupu, odnosno roditelja djece I i II razreda (846 roditelja djevojčica, 812 roditelja dječaka ovog uzrasta), zatim 826 odgovora učenika i učenica VIII i IX

razreda osnovne škole (424 djevojčica, 402 dječaka), te 455 odgovora učenika i učenica III i IV razreda srednje škole (269 djevojčica, 186 dječaka).

Kvalitativno istraživanje obuhvatilo je ranjive kategorije djece, i to:

1. djeca sa smetnjama u razvoju,
2. djeca bez roditeljskog staranja.

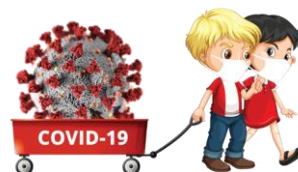
Iskustva djece sa smetnjama u razvoju evidentirana su sprovođenjem fokus grupa sa njihovim roditeljima. Ukupno je sprovedeno šest fokus grupa sa roditeljima/starateljima u različitim gradovima Crne Gore, na kojima su učestvovala ukupno 52 roditelja/staratelja (24 roditelja dječaka sa smetnjom u razvoju, 28 roditelja djevojčica sa smetnjom u razvoju). Za ispitivanje uticaja mjera na položaj i osjećanja djece sa smetnjama, na ovaj način smo se odlučili zbog nedovoljnih kapaciteta da organizujemo adekvatnu, profesionalnu i bezbjednu direktnu komunikaciju sa djecom.

Iskustva djece bez roditeljskog staranja evidentirana su sprovođenjem pet fokus grupa. Djeca bez roditeljskog staranja u Crnoj Gori smještena su u jednoj ustanovi ovog tipa – JU Dječiji dom „Mladost“. Vodeći se činjenicom da je u pitanju kolektivni smještaj ove same po sebi ranjive kategorije djece, smatrali smo veoma važnom procjenu na koji način su ona doživjela uticaj ograničavajućih mjera. Fokus grupe sa ovom kategorijom djece organizovane su u odnosu na njihovu starosnu dob, te je i sam način rada bio prilagođen njihovoj psiho-fizičkoj zrelosti. U okviru ove ustanove sprovedena je jedna fokus grupa sa vaspitačima i stručnim radnicima koji neposredno rade i provode vrijeme sa djecom bez roditeljskog staranja. Ovom aktivnošću je obuhvaćeno ukupno 57 djece i 12 vaspitača/stručnih saradnika.

Uzrasna struktura djece, fokus grupe – Dječiji dom „Mladost“

6-7 godina – 11 djece	13-14 godina – 25 djece	17-18 godina – 21 dijete
6 dječaka	10 dječaka	12 dječaka
5 djevojčica	15 djevojčica	9 djevojčica

Istraživanje je obuhvatilo i odgovore, iskustva i zapažanja stručnjaka koji direktno rade sa djecom iz obrazovnih i ustanova socijalne i dječje zaštite (psihološko-pedagoške službe, nastavnici, vaspitači, socijalni radnici, defektolozi, terapeuti i dr.), ukupno 24. Podaci i iskustva su sakupljeni u odnosu na svaku pojedinačnu kategoriju: opšta populacija, djeca sa smetnjama u razvoju i djeca bez roditeljskog staranja, a što je korišćeno prilikom definisanja zaključaka i davanja preporuka.

Zaštitnik je posebno sakupio odgovore/stavove/mišljenja/iskustva djece koja su članovi Mreže zlatnih savjetnika Zaštitnika. Zlatni savjetnici Zaštitnika direktno su uključeni u rad institucije Zaštitnika tako što daju predloge, sugestije i mišljenja o stvarima koje se direktno tiču djece u Crnoj Gori. Oni predstavljaju „glas djeteta“, koji je Zaštitniku neophodan prilikom sprovođenja aktivnosti na promociji, zaštiti i unapređenju prava djeteta. Članovi Mreže su uvijek uključeni u procese donošenja zakona, propisa, strategija, akcionih planova i drugih akata koji se odnose na djecu i uvijek učestvuju u procesu istraživanja svake teme koja se odnosi na djecu. Njihovo učešće u ovom istraživanju ogleda se u korišćenju njihovih stavova i iskustava u dijelu definisanja zaključaka i preporuka.

Kvalitativno istraživanje je sprovedeno od strane specijalizovane agencije za istraživanje.⁹

Fokus grupe i individualni intervjui sprovedeni su od strane profesionalaca sa dugogodišnjim iskustvom u radu sa djecom različitih kategorija, koji posjeduju specijalna znanja u oblasti prava djeteta.

Izazovi u sprovođenju CRIA ogledali su se u organizacionim poteškoćama upravo zbog ograničavajućih mjera i izbjegavanja kontakta sa većim brojem ljudi u zatvorenom prostoru. Fokus grupe su se okupljale u manjem broju učesnika ili su sprovedene onlajn. Osim toga, primjećujemo da su djeca koja pohađaju srednju školu odgovorila na onlajn upitnik u manjem broju, što pravdamo činjenicom da su maturanti bili na samom kraju školske godine, te je bilo teže doći do njih.

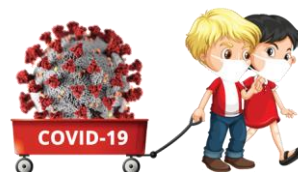
V PRAVNI OKVIR

Domaći propisi:

U Crnoj Gori je na snazi **Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti**, kojim se propisuju zaštita stanovništva od zaraznih bolesti, mjere za sprečavanje, suzbijanje i iskorjenjivanje zaraznih bolesti, sprovođenje epidemiološkog nadzora, nadležni subjekti za njegovo sprovođenje, način obezbjeđivanja sredstava za njegovo sprovođenje, vršenje nadzora nad izvršavanjem ovog zakona, kao i druga pitanja od značaja za zaštitu stanovništva od zaraznih bolesti.

---

⁹ <http://www.defacto.me/portfolio/index.html>

Zakon, između ostalog, propisuje šta je kućna izolacija (boravak u porodičnom smještaju lica koja su inficirana, a imaju blage simptome bolesti tokom perioda zaraznosti, i lica za koja se sumnja da boluju od zarazne bolesti, radi sprečavanja unošenja zaraznih bolesti u zemlju, radi suzbijanja i sprečavanja prenošenja u druge zemlje, kao i radi zaštite stanovništva od zaraznih bolesti u skladu sa epidemiološkim indikacijama), koji su objekti pod sanitarnim nadzorom, a tu spadaju, između ostalog, i objekti u kojima se vrši vaspitno-obrazovna djelatnost i organizuje kolektivni smještaj djece, objekti javnog saobraćaja, objekti kulture, fizičke kulture, sporta i rekreacije.

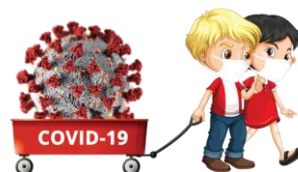
Zakonom je dalje propisano da u obezbjeđivanju i sprovođenju zaštite stanovništva od zaraznih bolesti učestvuju: organi državne uprave i organi lokalne uprave; zdravstvene ustanove i druga pravna lica koja pružaju usluge zdravstvene zaštite u skladu sa posebnim zakonom; zdravstveni radnici i zdravstveni saradnici; organizacije zdravstvenog osiguranja; vaspitno-obrazovne, sportske i druge ustanove i organizacije u kojima se obavljaju uslužne djelatnosti; pravna lica i preduzetnici; humanitarne, vjerske i druge organizacije, zajednice i udruženja i građani.

Zaštita stanovništva od zaraznih bolesti vrši se sprovođenjem opštih, posebnih, vanrednih i drugih mjera u skladu sa ovim zakonom.

Zakonom je definisano stanje vanredne situacije, kao i da se u tom slučaju sprovede sljedeće mjere:

- 1) brza epidemiološka procjena u cilju hitnog preduzimanja neposrednih mjera zaštite stanovništva;
- 2) organizovanje, planiranje i obezbjeđivanje sprovođenja mjera sprečavanja i suzbijanja zaraznih bolesti;
- 3) epidemiološki nadzor u vanrednoj situaciji, uvođenjem sistema ranog upozoravanja;
- 4) prevoz, izolacija i karantin, ako postoji indikacija;
- 5) aktiviranje sistema komunikacije u vanrednom stanju;
- 6) obavezno učešće zdravstvenih ustanova, pravnih lica, preduzetnika i građana u suzbijanju rizika za javno zdravlje i korišćenje određenih objekata, opreme i prevoznih sredstava radi sprečavanja i suzbijanja prenošenja zaraznih bolesti, na osnovu naredbe Ministarstva zdravlja.

Epidemiološki nadzor sprovodi se dok postoje razlozi navedeni u stavu 1 ovog člana. Epidemiološki nadzor u vanrednoj situaciji organizuju i sprovode nadležne zdravstvene ustanove i Institut, u saradnji sa Ministarstvom zdravlja.

Sprovođenje mjera u vanrednoj situaciji obavlja se u skladu sa zakonom kojim se uređuje zaštita i spašavanje i ovim zakonom (čl. 53).

Ministarstvo zdravlja, na predlog Instituta, shodno zakonu, može da naredi:

- 1) ograničenje okupljanja na javnim mjestima;
- 2) ograničenje kretanja stanovništva u području zahvaćenom vanrednom situacijom;
- 3) zabranu ili ograničenje putovanja;
- 4) zabranu ili ograničenje prometa pojedinih vrsta robe i proizvoda;
- 5) vanrednu vakcinaciju; i
- 6) druge mjere, po epidemiološkim indikacijama.

Mjere iz stava 1 ovog člana traju do prestanka opasnosti.

Radi sprečavanja unošenja zaraznih bolesti u zemlju, suzbijanja i sprečavanja prenošenja u druge zemlje, Ministarstvo, na predlog Instituta, može da naredi mjere za zaštitu stanovništva od zaraznih bolesti, i to, između ostalog:

- zabranu putovanja u zemlju u kojoj vlada epidemija zarazne bolesti;
- uslove putovanja za lica koja putuju u zaražena područja ili dolaze iz takvih područja;
- zabranu odnosno ograničenje kretanja stanovništva u području zahvaćenom određenom zaraznom bolešću, odnosno epidemijom te zarazne bolesti.

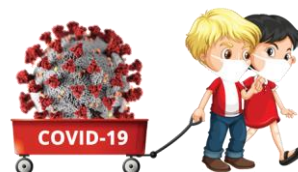
Takođe, Ministarstvo može da naredi: obavezno pridržavanje propisane mjere fizičke udaljenosti između lica tokom boravka na otvorenom javnom mjestu (osim za članove zajedničkog porodičnog domaćinstva), kao i boravka u objektima pod sanitarnim nadzorom; obavezno korišćenje propisane lične zaštitne opreme zaposlenih (maske, rukavice, vizir i sl.), i to:

- u objektima pod sanitarnim nadzorom, u objektima u kojima se obavlja trgovina, uključujući i pijace, u kojima se građanima pružaju ugostiteljske, turističke, zanatske i druge usluge, u kojima se priređuju igre na sreću i obavlja djelatnost poslovanja sa hranom, u skladu sa zakonom.

Dalje, može da naredi:

- ograničenje okupljanja stanovništva u zatvorenim i na otvorenim javnim mjestima;
- sprovođenje vanredne vakcinacije i druge mjere po epidemiološkim indikacijama.

Mjere traju najduže dok postoji opasnost od unošenja zarazne bolesti u zemlju odnosno od širenja zarazne bolesti zbog koje su mjere uvedene. Naredbe se objavljuju u „Službenom listu Crne Gore“.

Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju Crne Gore propisuje:

Obrazovno-vaspitni rad u ustanovi može se prekinuti samo u naročito opravdanim slučajevima (epidemija, elementarna nepogoda i sl.).

Za prekid rada ustanove u slučaju epidemije potrebno je pribaviti mišljenje nadležne zdravstvene ustanove.

Odluku o prekidu obrazovno-vaspitnog rada u slučajevima iz stava 1 ovog člana u trajanju do pet dana donosi direktor ustanove, preko pet dana Ministarstvo, a za privatnu ustanovu osnivač.

Shodno pomenutim propisima, Ministarstvo zdravlja je donosilo veliki broj naredbi za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, za suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa. Donošeno je više naredbi koje se odnose na djecu (kretanje, obrazovanje, slobodno vrijeme, igra), a koje su u većoj ili manjoj mjeri uticale na djecu i njihovu svakodnevicu.

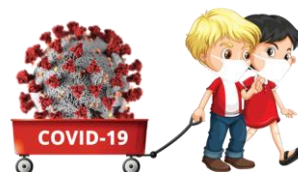
Donošene su i naredbe koje su se odnosile samo na građane u pojedinim opštinama, u zavisnosti od broja oboljelih, a koje su trajale određeni period.

U tekstu koji slijedi, ograničavajuće mjere su navedene prema različitim kategorijama na koje su se odnosile:

- **Mjere koje se odnose na djecu osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta:**

Ograničenje kretanja – Zabranjen je izlazak iz objekata stanovanja u određeno doba dana, kao i boravak na otvorenom javnom prostoru, u periodu od 5 do 19 časova, djeci mlađoj od 12 godina života, bez prisustva jednog roditelja/staratelja ili punoljetne osobe. Kasnije je mjera izmijenjena u odnosu na djecu sa poremećajima iz autističnog spektra i lica koja koriste invalidska kolica, pa im je dozvoljen boravak na javnoj površini 60 minuta dnevno, u pratnji jedne osobe. U novembru 2020. godine predviđen je izuzetak za učenike koji se vraćaju iz škole, do objekta stanovanja, na osnovu potvrde koju izdaje vaspitno-obrazovna ustanova.

Prekid škole – U martu 2021. godine donijeta je naredba o prekidu obrazovno-vaspitnog rada u javnim i privatnim obrazovno-vaspitnim ustanovama. Škole su nakon dvije sedmice prešle na onlajn model (posredstvom TV kanala, kao i mobilnih aplikacija).

Odlaganje početka školske godine 2020/2021 – Na predlog Instituta za javno zdravlje, Ministarstvo prosvjete odložilo je početak školske 2020/2021. godine za mjesec dana, tj. za 1. oktobar 2020. godine.

Onlajn nastava (aplikacija „Uči doma”, „Viber”, „Microsoft teams“ i dr.) – U prvom polugodištu 2020/2021. školske godine, obrazovno-vaspitne ustanove, shodno uputstvu Ministarstva prosvjete, nastavu su organizovale na način što je dio učenika pratio nastavu u školi (mlađi učenici, do 6. razreda osnovne škole, i učenici I razreda srednje škole), dok su ostali nastavu pratili onlajn. **Napominjemo da onlajn nastava kao takva nije definisana niti jednim pozitivno-pravnim propisom.**

U drugom polugodištu, Ministarstvo prosvjete ostavilo je na raspolaganju školama da same sačine plan nastave, u zavisnosti od broja učenika, raspoloživih učionica, te imajući u vidu da je u jednoj učionici moglo biti prisutno najviše 17 učenika.

Podjela odjeljenja po grupama – U pojedinim, mahom većim gradskim školama, djeca su se smjenjivala po nedjelju dana (dok jedni prate nastavu u školi, drugi su te sedmice na onlajn platformama). Učenicima sa posebnim obrazovnim potrebama bilo je omogućeno da prisustvuju svake sedmice nastavi u školi, u grupama svog odjeljenja.

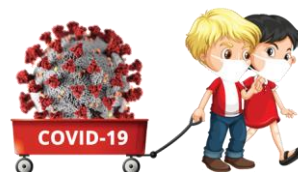
Zabrana đачkih ekskurzija – Naredbama je u dužem periodu bila propisana zabrana organizovanja svih đачkih ekskurzija, izleta, edukativnih skupova i sl. u inostranstvu. Kasnije je dozvoljeno organizovanje đачkih ekskurzija u Crnoj Gori, i to za najviše 100 učenika.

Slobodno vrijeme – Uvedena je mjera – zabrana grupnih treninga, kao i organizovanje zabavnih i rekreativnih aktivnosti za djecu i odrasle na otvorenim javnim mjestima (luna park, panoramski točak i sl.), osim za profesionalne sportiste – uz poštovanje propisanih mjera.

Nošenje zaštitnih maski – Uvedena je obaveza nošenja zaštitne maske, koja pokriva nos i usta, a važila je i za djecu stariju od pet godina.

- **Mjere koje su se odnosile i na roditelje**

Plaćeno odsustvo – Usljed prekida nastave i prelaska na onlajn nastavu školske 2019/2020. godine, jednom od roditelja/ staratelja/ hranitelja/ usvojitelja ili samohranom roditelju djeteta koje nije starije od 11 godina života obezbijeđeno je pravo na plaćeno odsustvo sa posla, osim zaposlenim u određenim djelatnostima (zdravstvo, odbrana, policija i dr.), što

je važno određeni period, da bi kasnije, u novoj školskoj godini, ova mjera ponovo donijeta, i to po preporuci Zaštitnika¹⁰.

Lični odnosi između djece i roditelja sa kojim ne žive

Kako je u jednom periodu važila zabrana putničkog međugradskog saobraćaja, u vremenu od petka od 22 h do ponedjeljka u 5 h, to se odrazilo na održavanje ličnih odnosa između djece i roditelja sa kojim ne žive. Tek u februaru 2021. godine, kao izuzetak zabrane međugradskog saobraćaja, uveden je i prevoz roditelja i djece radi održavanja ličnih odnosa sa roditeljem sa kojim ne žive, u skladu sa sudskom odlukom ili rješenjem nadležnog centra za socijalni rad.

- **Djeca bez roditeljskog staranja smještena u JU Dječjem domu „Mladost“ Bijela**

Obrazovanje – Za djecu bez roditeljskog staranja koja su smještena u JU Dječjem domu „Mladost“ (ustanovi socijalne i dječje zaštite), kada je riječ o obrazovanju, važile su opšte mjere, opisane u odjeljku za djecu predškolskog uzrasta, osnovnog i srednjeg obrazovanja.

Ograničenje kretanja i ostvarivanje kontakata – U ovoj, kao i drugim ustanovama socijalne i dječje zaštite, uvedena je zabrana posjeta i napuštanja ustanova. Nakon više od godinu dana, naredbom od 7. 5. 2021. godine, uvedena je obaveza da se posjete licima koja su smještena u tim ustanovama organizuju u skladu sa preporukama Instituta;

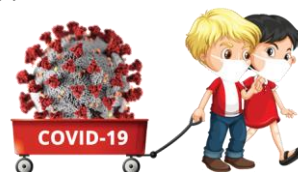
Takođe, mjera ograničenja kretanja važila je i za korisnike ove ustanove, koji jedan duži period uopšte nijesu smjeli napuštati objekat, a ta je mjera znatno uticala na njih (više u dijelu Djeca bez roditeljskog staranja).

Zabrana đačkih ekurzija – U dužem periodu bilo je zabranjeno organizovanje svih đačkih i učeničkih ekurzija, izleta.

Slobodno vrijeme – Kada je riječ o ovom pravu, djeca bez roditeljskog staranja koja se nalaze u ustanovi socijalne i dječje zaštite bila su u nepovoljnijem položaju u odnosu na opštu populaciju. Naime, promjena – popuštanje mjera nije se odnosila i na ovu

---

¹⁰ https://www.ombudsman.co.me/docs/1602571650_05102020-preporuka-vcg.pdf

djecu koja su bila u režimu poštovanja mjera koje su važile za ustanove kolektivnog smještaja.

Treba pomenuti da su donošene razne druge mjere, koje se nijesu direktno odnosile na djecu, ali su svakako imale posredan uticaj na ostvarivanje njihovih prava. Npr. Naredbom Vlade uveden je niz mjera kojima se ograničavaju poslovne aktivnosti, počev od potpune zabrane rada do skraćenog radnog vremena, pa je u jednom periodu bio zabranjen rad mnogim djelatnostima (taksi prevoznici, ugostiteljski objekti, zanatske radnje i sl.), te su porodice gdje su roditelji bili onemogućeni da rade bile izložene većem riziku od siromaštva.

- **Ocjena propisa**

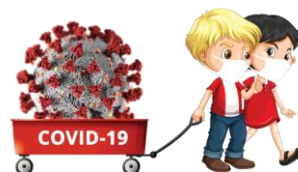
Zapaža se da su mjere koje su na građane u najvećoj mjeri uticale ograničenje kretanja u određenim dobima dana, zabrana međugradskog prevoza, zabrana boravka na javnim površinama više od dva odnosno četiri lica i sl.

Značajno je napomenuti da je mjera zabrane izlaska, kao izuzetak, između ostalog predviđala da lica koja izvode kućne ljubimce mogu boraviti na javnoj površini, i to najviše 60 minuta, dok nijesu bila predviđena djeca sa autističnim spektrom, kojima je prijeko potreban boravak na otvorenom, što je kasnije ispravljeno.

Takođe, prvobitnim mjerama bio je zabranjen boravak na otvorenom javnom prostoru, u periodu od 5 do 19 h, djeci mlađoj od 12 godina života, bez prisustva jednog roditelja, staratelja, usvojioca, hranioca ili drugog punoljetnog člana porodičnog domaćinstva, uz obavezu pridržavanja propisane mjere udaljenosti od drugih lica najmanje dva metra, a ta je mjera najviše pogodila djecu koja žive u stanovima i koja u tom periodu nijesu „smjela” sama ni do prodavnice.

Zapaža se da su rijetke mjere koje se odnose isključivo na djecu kao ranjivu kategoriju. Pojedine su usvojene tek nakon reagovanja Zaštitnika. Tako je Naredba o plaćenom odsustvu – poslije proglašenja epidemije po drugi put i odlaganja školske godine, donijeta tek krajem oktobra 2020. godine i omogućeno je i roditeljima djece sa smetnjama u razvoju, odnosno djece sa posebnim obrazovnim potrebama, pravo na plaćeno odsustvo (iako je dijete starije od 11 godina).

Ova odredba značajna je za roditelje djece sa smetnjama, jer je ovoj djeci neophodna podrška za vrijeme onlajn nastave, imajući u vidu da asistenti u nastavi nijesu mogli ići u objekte stanovanja.

Zapaženo je da se u našem obrazovnom sistemu nastava odvijala veoma raznorodno, te da nije bilo uniformnog modela za sve. Obrazovnim ustanovama je ostavljeno da se organizuju u zavisnosti od uslova u datoj sredini i broja učenika, te su shodno tome i pravile planove. Stoga, bilo je više modela nastave, u zavisnosti od uzrasta djece, dok su se vježbe i praktična nastava održavali u školama ili kod poslodavaca. Konsultacije i provjere znanja sprovodile su se u školama.

Učenici sa posebnim obrazovnim potrebama imali su mogućnost da prisustvuju svake sedmice nastavi u školi, u grupama svog odjeljenja.

Propisane su mjere za zaštitu zdravlja u školama, te između ostalog, časovi traju po 30 minuta, obavezno je nošenje zaštitnih maski za sve zaposlene i učenike, osim za predškolce, a propisani su i uslovi prelaska odjeljenja, smjene i škole na onlajn nastavu.¹¹

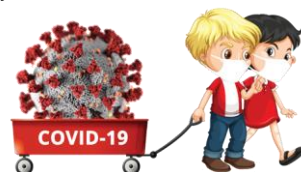
Djeca sa smetnjama u razvoju koja su korisnici dnevnih centara bila su u situaciji da nijesu mogla koristiti uslugu dnevnog boravka u dnevnim centrima, koji su jedan period obustavili rad sa korisnicima, da bi kasnije radili, uz poštovanje preporuka Instituta.

Činjenica je da je, shodno donijetim naredbama, radi sprečavanja prenošenja virusa bilo zabranjeno okupljanje u objektima stanovanja lica koja nijesu članovi porodičnog domaćinstva. Ova je mjera u pojedinim slučajevima mogla izazvati nedoumice, imajući u vidu da se djeca prilikom održavanja ličnih odnosa kreću između (svojih) porodica, stoga, ova mjera se nije mogla odnositi na kontakte djece i roditelja (osim ako nijesu u samoizolaciji). Kasnije je mjerama izričito precizirano kao izuzetak od zabrane – prevoz roditelja i djece radi ličnih odnosa, u skladu sa sudskom presudom.

Naglašavamo da je Institut za javno zdravlje CG objavio niz preporuka, savjeta u vezi sa prevencijom, održavanjem higijene i sl., namijenjenih stručnoj i laičkoj javnosti (www.ijzcg.me).

---

¹¹ <http://www.covid19.edu.me/> „Ukoliko je više od 30% učenika inficirano iz jednog odjeljenja ili ukoliko je nastavnik inficiran i nije moguće naći adekvatnu zamjenu. Prelazak smjene na online nastavu: Ukoliko je u većini odjeljenja te smjene inficirano više od 20% ili ukoliko je više od 15% nastavnika iz te smjene inficirano, a nije moguće obezbijediti adekvatnu zamjenu. Prelazak škole na online nastavu: Ukoliko je u svim smjenama ponaosob inficirano više od 20% učenika ili je više od 15% nastavnika u obje smjene inficirano, a nije moguće obezbijediti adekvatnu zamjenu. Takođe, ukoliko prelazak na onlajn nastavu nalažu mjere usljed pogoršanja epidemiološke situacije u opštini ili na nivou cijele Crne Gore.“

VI REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rano djetinjstvo predstavlja važan period u razvoju ličnosti i karaktera. Istraživanja iz oblasti dječjeg razvoja pokazuju da se osnova dobrog mentalnog zdravlja formira u ranoj životnoj dobi. Mentalno zdravlje obuhvata prije svega pravilan psihofizički razvoj djece, razvoj njihovih potencijala i mogućnosti, jačanje snaga ličnosti i izdržljivosti, otpornosti na stresove, kao i preuzimanja drugih novih uloga, koje ih čekaju u ličnom životu i u izgradnji društva. Rizici ili problemi koji vode ka poremećajima mentalnog zdravlja danas postaju sve brojniji, u uslovima savremenog načina življenja, i determinisani su teškoćama i problemima razvoja savremenog društva, u svim njegovim aspektima.

U stručnoj literaturi najčešće pominjani problemi koji se ispoljavaju kod djece su: emocionalne teškoće, poremećaj raspoloženja, prilagođavanje, poremećaj ponašanja, problem oko savladavanja školskog gradiva ili nedostatak motivacije za učenje, sukobi sa roditeljima, nasilje među vršnjacima, nasilje u porodici, emocionalne veze, stres, pa postoji zastoj u svemu što se radi sa odsustvom ili padom motivacije, sklonosti ka eksperimentisanju sa sredstvima zavisnosti, koji započinje pušenjem cigareta i konzumiranjem alkohola. Navedeni problemi praćeni su različitim pojavnim oblicima patnji, anksioznim i depresivnim reakcijama, padom samopoštovanja i samocijenjenja i urušavanjem mentalnog zdravlja, pa se nerijetko upada u situacije iz kojih nema lakog i brzog izlaza i oporavka.¹²

Uticaj pandemije virusa Covid-19 na mentalno zdravlje djece u Crnoj Gori cijenili smo analizirajući: osjećanja djece, obrazovni proces, slobodno vrijeme, sa posebnim osvrtom na nasilje.

---

¹² <https://www.ombudsman.co.me/img-publications/25/mentalno-zdravlje-2018-1010.pdf>

6.1. OSJEĆANJA DJECE TOKOM PANDEMIJE

Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti, između ostalog, propisuje šta je kućna izolacija (smještaj inficiranih lica koja imaju blage simptome bolesti tokom perioda zaraznosti i lica za koja se sumnja da boluju od zarazne bolesti u porodičnom smještaju, radi sprečavanja unošenja zaraznih bolesti u zemlju, suzbijanja i sprečavanja prenošenja u druge zemlje, kao i zaštitu stanovništva od zaraznih bolesti u skladu sa epidemiološkim indikacijama), koji su objekti pod sanitarnim nadzorom, a tu spadaju, između ostalog, i objekti u kojima se vrši vaspitno-obrazovna djelatnost i organizuje kolektivni smještaj djece, objekti javnog saobraćaja, objekti kulture, fizičke kulture, sporta i rekreacije.

Ministarstvo, na predlog Instituta, može da naredi:

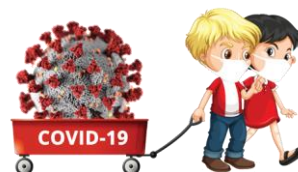
- 1) ograničenje okupljanja na javnim mjestima;
- 2) ograničenje kretanja stanovništva u području zahvaćenom vanrednom situacijom;
- 3) zabranu ili ograničenje putovanja;
- 4) zabranu ili ograničenje prometa pojedinih vrsta robe i proizvoda;
- 5) vanrednu vakcinaciju; i
- 6) druge mjere, po epidemiološkim indikacijama.

Dalje, može da naredi:

- ograničenje okupljanja stanovništva u zatvorenim i na otvorenim javnim mjestima;
- sprovođenje vanredne vakcinacije i druge mjere po epidemiološkim indikacijama.

Lični odnosi između djece i roditelja sa kojim ne žive

Kako je u jednom periodu važila zabrana putničkog međugradskog saobraćaja, u vremenu od petka od 22 h do ponedjeljka u 5 h, to se odrazilo na održavanje ličnih odnosa između djece i roditelja sa kojim ne žive. Tek Naredbom od 10. 2. 2021. godine, kao izuzeci zabrane međugradskog saobraćaja uvedeni su: prevoz roditelja i djece radi održavanja ličnih odnosa sa roditeljem sa kojim ne žive, u skladu sa sudskom odlukom ili rješenjem nadležnog centra za socijalni rad.

Nošenje zaštitnih maski – Uvedena je obaveza nošenja zaštitne maske, koja pokriva nos i usta, a odnosila se i na djecu stariju od pet godina. Obaveza nošenja maski važila je u zatvorenom prostoru (škole i dr.), uz obavezu poštovanja fizičke udaljenosti između lica od najmanje dva metra, osim u objektima stanovanja, kao i na otvorenom javnom mjestu (park, trg, trotoar i sl.), ako se ne može obezbijediti međusobna fizička udaljenost od najmanje dva metra.

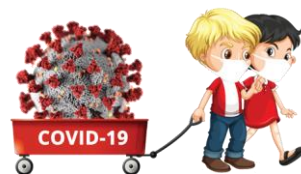
Ova mjera je i sada na snazi – modifikovana, pa postoji obaveza nošenja zaštitne maske koja pokriva nos i usta, a odnosi se i na djecu stariju od pet godina: u zatvorenom prostoru, uz obavezu poštovanja fizičke udaljenosti od najmanje dva metra između lica, osim u objektima stanovanja i na otvorenom javnom mjestu (park, trg, trotoar i sl.), ako se ne može obezbijediti međusobna fizička udaljenost od najmanje dva metra.

U situaciji pandemije, virus je ugrožavao fizičko zdravlje, izazivao promjene u fizičkom funkcionisanju, ali ništa manje posljedica nije uzrokovao ni u mentalnom zdravlju djece. Izmijenjeni način života, kao posljedica mjera koje su donošene i prisustva virusa, uticala je i na osjećanja, misli, tijelo. Kako dijete nije „odraslo biće u malom“, način njegovog mentalnog funkcionisanja ima svoje specifičnosti. Razvojni zadaci koji su pred djetetom različiti su u zavisnosti od uzrasta, sistemi podrške su drugačiji, tako da, na primjer, ograničavanje kretanja ili zabrana okupljanja neće na isti način uticati na adolescenta i na dijete od šest godina. Period adolescencije je sam po sebi period burnih promjena, a neke od mjera koje su donošene nijesu bile podrška njihovom razvoju. Prekid vaspitno-obrazovnog procesa, zabrana okupljanja, sportskih aktivnosti, zatvaranje šetališta, igrališta na otvorenom, parkova, plaža i sl. uskraćivali su djeci važne sisteme podrške – druženje sa vršnjacima, dok je djeci koja tek kreću u školu bio uskraćen stalni neposredan kontakt sa učiteljem, kako zbog čestih prelazaka na nastavu na daljinu tako i zbog maski i distance u vrijeme kada su bili u školi.

- **Djeca I i II razreda osnovne škole**

Osjećanja djece koja pohađaju I i II razred osnovne škole, kao grupe koja je ušla u obrazovni sistem tokom pandemije Covid-19, sagledavana su putem upitnika koji su popunjavali njihovi roditelji, uzimajući u obzir da djeca u tom uzrastu nemaju kapaciteta da ga sama popune.

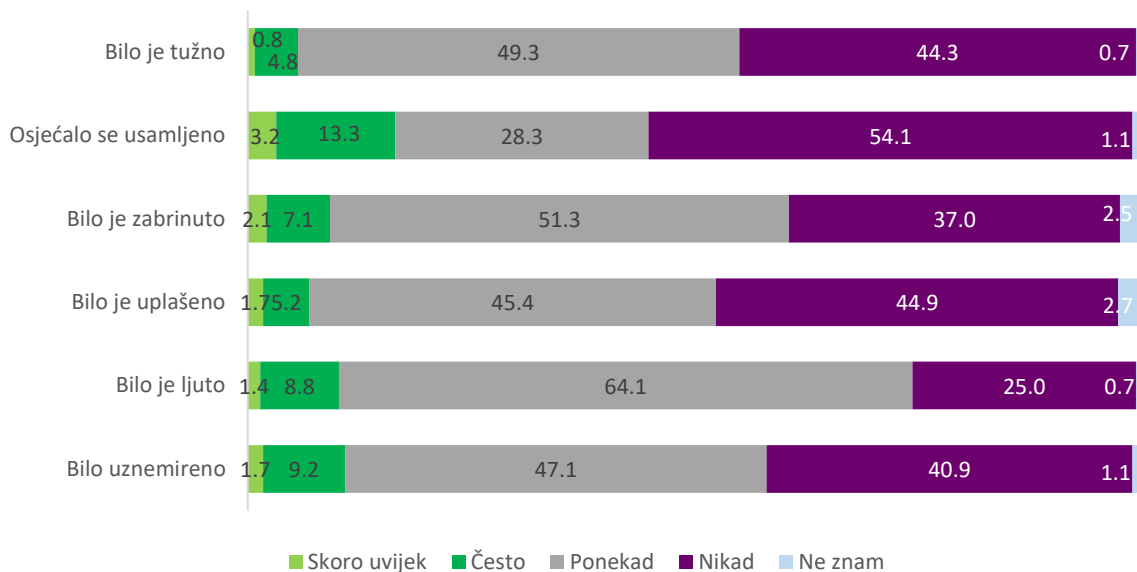
Sfere našeg interesa bile su podijeljene na četiri segmenta, i to: osjećanje djeteta, druženje djeteta sa vršnjacima, raspoloženje i ponašanje djeteta, organizacija nastave i učenje.

Kada je u pitanju demografija roditelja koji su odgovarali na upitnik, 90,3% odgovora dobili smo od majki. Iz sjeverne regije bilo je 26,4% ispitanika, 54,6% iz centralne, te 19,0% iz južne. U prvi razred idu djeca 53,7% ispitanika, dok 46,3% ide u drugi razred osnovne škole.

Da bismo imali uvid u osjećanja/raspoloženja koja su djeca doživljavala od početka pandemije i promijenjenog školskog života, roditeljima smo predstavili niz izjava, gdje je bilo potrebno odrediti u kojoj mjeri se njihovo dijete osjećalo tako, odnosno doživljavalo određena osjećanja.

Tabela br. 1 – Osjećanja/raspoloženje djeteta:

Što se tiče osjećanja/raspoloženja tokom pandemije, u najvećem procentu roditelji su kod svoje djece prepoznavali da su ponekad bila tužna, zabrinuta, uznemirena, ljuta. U nešto većem procentu roditelji su prepoznavali usamljenost kod svoje djece – 44,8% roditelja je navelo da su se djeca skoro uvijek, često, ponekad osjećala usamljeno.

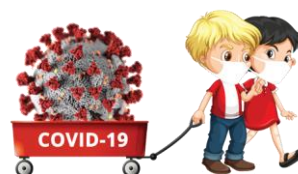
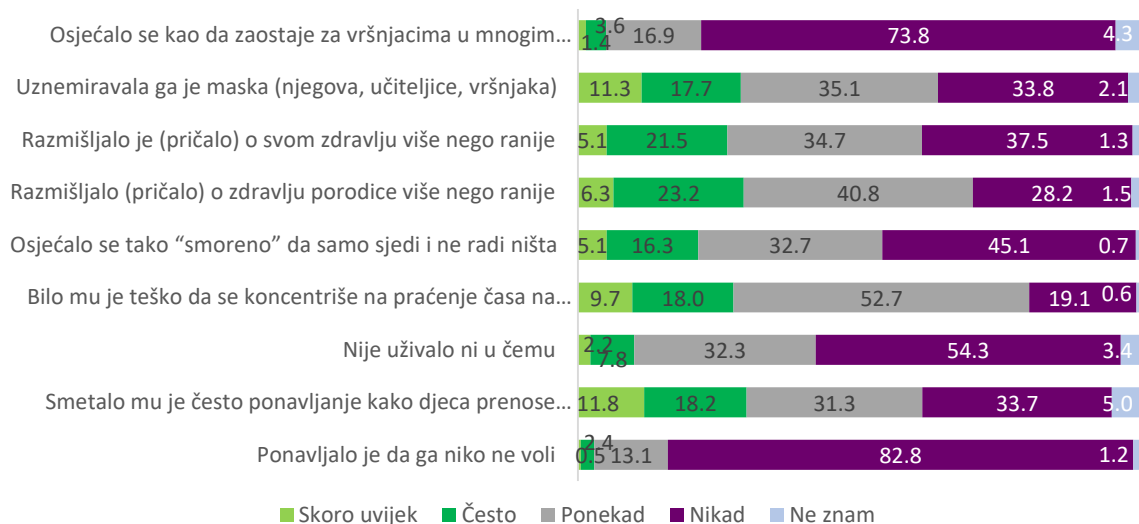

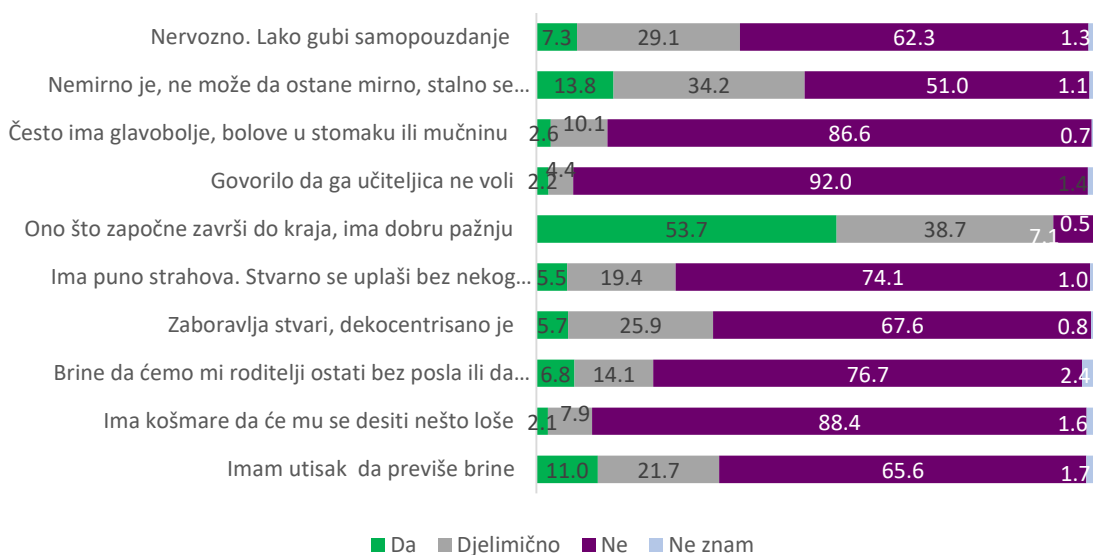

Tabela br. 2 – Osjećanja/raspoloženje djeteta

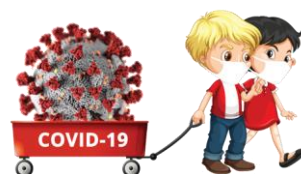

Gotovo svaki treći roditelj (30%) naveo je da je kod svoga djeteta povremeno primjećivao nervozu, gubitak samopouzdanja, dekoncentraciju, lošu pažnju i nemogućnost da započete obaveze završi do kraja. Svaki peti roditelj (20%) prepoznao je kod svoje djece povremeno strahove, zabrinutost da će roditelji ostati bez posla i da neće imati dovoljno novca. Djeca su skoro uvijek i često pričala o svom zdravlju više nego ranije (26,6%), dok je 29,5% roditelja primijetilo da djeca skoro uvijek i često brinu o zdravlju ostalih ukućana.

Tabela br. 3 – Osjećanja/raspoloženje djeteta

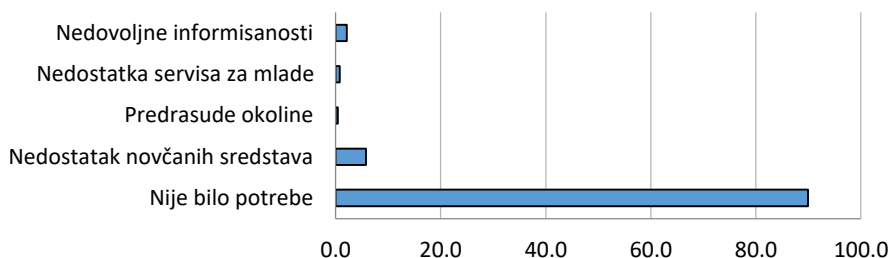
Na osnovu dobijenih odgovora zapaža se da su roditelji kao čestu prepoznali pojavu određenih ponašanja i osjećanja koja

moгу pripadati spektru reakcija na traumatsko iskustvo (psihosomatika, strahovi, gubitak interesovanja, osjećaj usamljenosti i sl.). Povremene reakcije i osjećanja tuge, zabrinutosti, uznemirenosti jesu očekivane i odgovaraju situaciji krize.

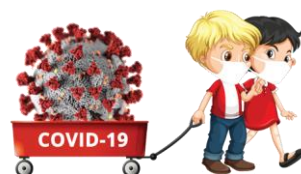
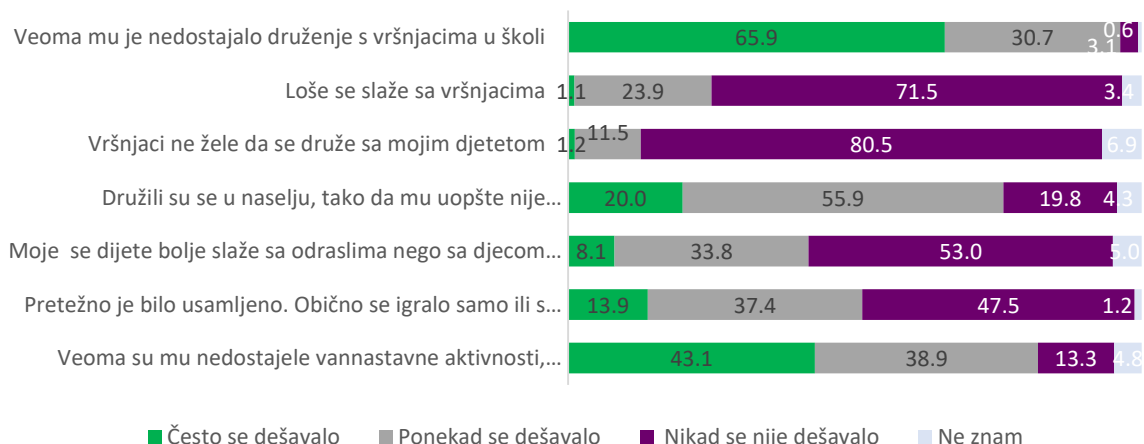
Stručnu pomoć roditelji nijesu tražili ni za sebe ni za svoje dijete. Kao razlog većina (njih 89,9%) navodi da nije bilo potrebe, a 5,8% roditelja je navelo da je uzrok tome bio nedostatak novčanih sredstava.

Tabela br. 4 – Stručna pomoć i podrška

Način života kompletne populacije, a posebno djece, umnogome je promijenjen s pojavom pandemije. Počevši od preseljavanja kompletne nastave u domove, do ograničenog kretanja i nemogućnosti druženja sa vršnjacima, djeca su doživjela prilično veliki broj promjena. Socijalizacija je određena kao veoma značajna za odrastanje djece, posebno one koja su tek krenula u školu, te su mnoga djeca prve dvije godine svog školovanja provela u neobičnim uslovima, bez značajnog kontakta sa svojim vršnjacima.

Tabela br. 5 – Druženje sa vršnjacima

Više od polovine roditelja (65,9%) izjavilo je da je njihovoj djeci veoma nedostajalo druženje sa vršnjacima u školi, dok je trećina roditelja (30,7%) izjavila da se to ponekad dešavalo. Ipak, svaki peti roditelj je naveo da su se djeca družila u naselju sa svojim vršnjacima, te im uopšte nije nedostajalo druženje u školi, imajući u vidu činjenicu da su u pitanju djeca koja su na početku školovanja (I i II razred osnovne škole).

Kada su u pitanju vannastavne aktivnosti, sekcije i treninzi, 43,1% roditelja je ocijenilo da su djeci često veoma nedostajale iste, dok je njih 38,9% izjavilo da se to ponekad dešavalo. Zapaža se da su djeci iz centralne regije ovakve aktivnosti više nedostajale, a što može ukazivati i na različitu ponudu sadržaja namijenjenih djeci u zavisnosti od regije u kojoj žive.

Dalje, 13,9% roditelja je izjavilo da je njihovo dijete bilo pretežno usamljeno i da se igralo sâmo ili sa ukućanima, dok su mnogi od njih ocijenili da se dijete često bolje slaže sa odraslima nego sa djecom svog uzrasta.

Kada je u pitanju odnos sa vršnjacima, rezultati su relativno pozitivni. Samo 1,1% roditelja je ocijenilo da im se djeca često loše slažu sa vršnjacima.

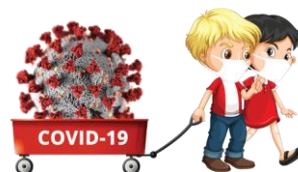
Dalje, 80,5% roditelja je ocijenilo da se nikada ne dešava da se vršnjaci ne žele družiti sa njihovim djetetom, a samo 1,2% roditelja je ocijenilo da se to često dešava.

- **Djeca završnih razreda osnovne škole (VIII i IX) i završnih razreda srednjih škola (III i IV)**

Prisustvo virusa i mjere koje su donesene u cilju zaustavljanja širenja virusa izvor su stresa za mnoge. Kako će dijete reagovati na stresni događaj zavisi od većeg broja faktora: uzrasta i karakteristika djeteta, podrške porodice i sredine u kojoj dijete živi/odrasta, samog događaja koji izaziva stres itd.

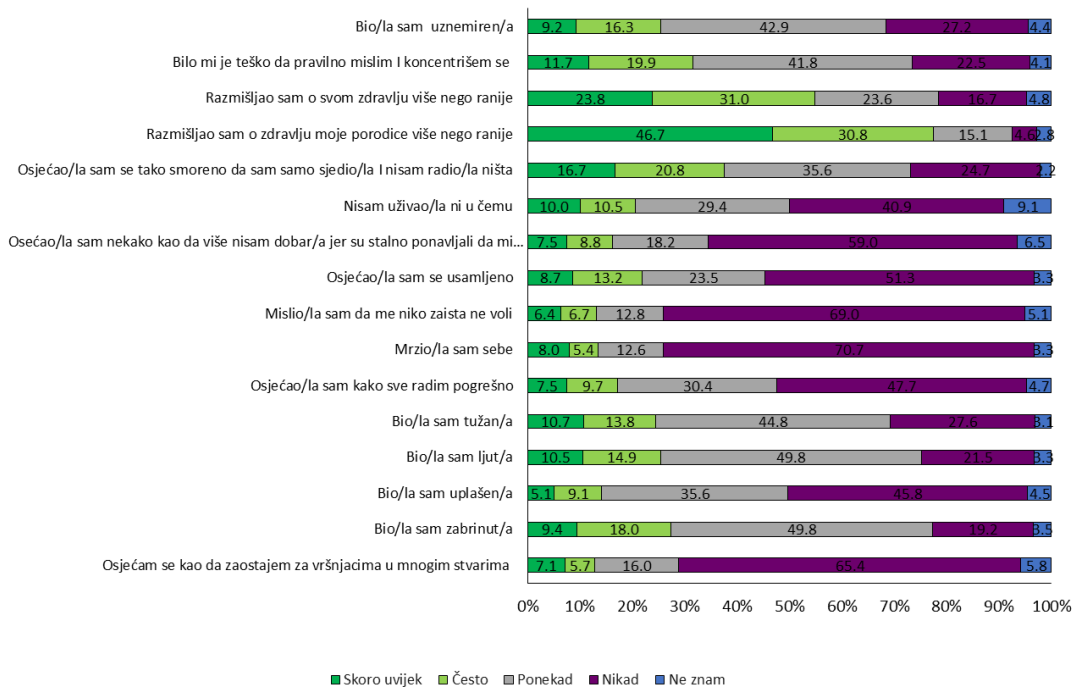
Kada je u pitanju demografija djece koja su odgovorila na upitnik, interesantno je da je bilo više odgovora djevojčica nego dječaka (60% djevojčica završnih razreda osnovne škole i 63,7% djevojčica završnih razreda srednje). Takođe, na upitnik su u najvećoj mjeri odgovorila djeca iz centralne regije (57%), dok je 25% djece bilo sa sjevera, a 17% sa juga zemlje.

Od ispitanika smo tražili da ocijene u kojoj mjeri su se osjećali ili ponašali na određeni način u proteklom periodu.

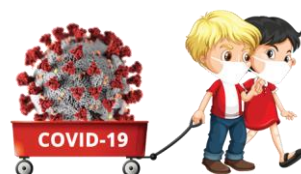
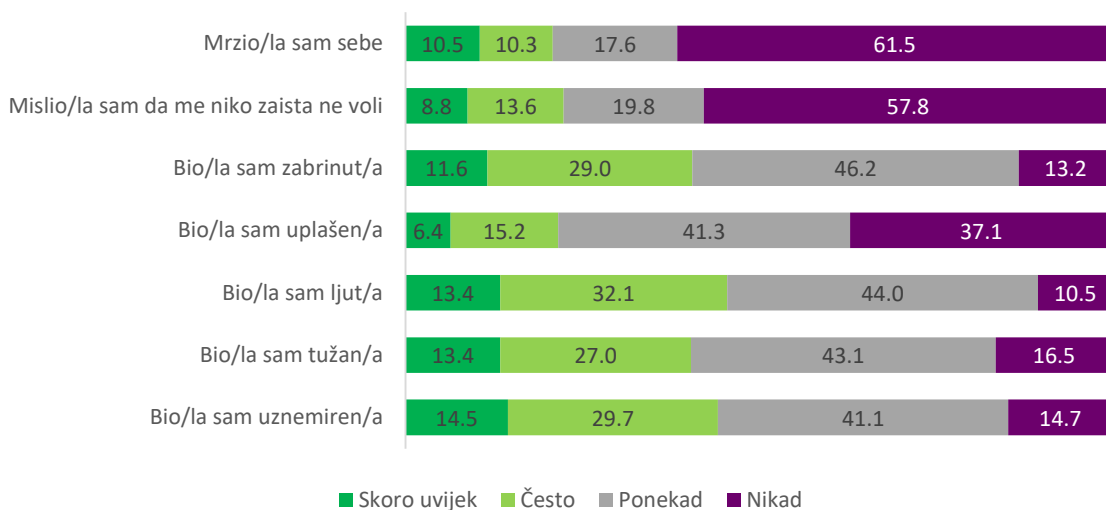
- Djeca VIII i IX razreda osnovne škole**

Tabela br. 6 – Osjećanja/raspoloženje djeteta

- Djeca III i IV razreda srednjih škola**

Tabela br. 7 – Osjećanja/raspoloženje djeteta

Prema dobijenim rezultatima, kod većeg broja starije djece (III i IV razred srednje škole) prisutne su emocionalne reakcije straha, nesigurnosti, tuge, ljutnje, bezvoljnosti, iritabilnosti, osjećanja nemoći skoro uvijek ili često – kod oko 40% ispitanih. Na primjer, skoro svaki drugi (45%) srednjoškolac je bio skoro uvijek ili često uznemiren, a oko 44% njih je skoro uvijek ili često osjećalo ljutnju. Kod djece osnovnoškolskog uzrasta taj procenat je nešto niži – oko 20%. Misaone stresne reakcije takođe su bile izraženije kod starije djece – više od polovine srednjoškolaca (60%) skoro uvijek ili često je imalo problema sa koncentracijom, nedostatkom inicijative, voljom da se pokrenu. Oko 30% djece mlađeg uzrasta imalo je skoro uvijek ili često takve misaone reakcije. Iako nijesu rađena slična istraživanja prije pandemije, može se pretpostaviti da su dobijeni rezultati upravo posljedica donesenih mjera.

Kod srednjoškolaca je bilo izraženiji i osjećaj usamljenosti, apatije (svaki treći srednjoškolac, oko 30% ispitanika), kao i lošije slike o sebi u odnosu na druge, a uporedni rezultati su pokazali da je to direktno povezano sa stalnim ponavljanjem da mladi šire zarazu (kod oko 25% ispitanika). Bile su izraženije i tjelesne reakcije na stresne događaje – znojenje, bolovi u stomaku, osjećaj da će se onesvijestiti, mučnina. Kod oko 17% djece (starijih ispitanika) češće su se upotrebljavali alkohol i cigarete. Tjelesni nemir je bio prisutniji kod srednjoškolaca. Strahovi su u direktnoj vezi sa činjenicom da su često bili usmjereni na ukućane, roditelje, a pri tom su osjećali neizvjesnost u vezi sa budućnošću. Prema rezultatima istraživanja, nešto manje od polovine srednjoškolaca (41%) izrazilo je zabrinutost zbog daljeg školovanja, dok je 36% djece osnovnoškolskog uzrasta odgovorilo da je bilo zabrinuto. Kod obje grupe djece u podjednakom procentu je briga o zdravlju bližnjih bila prisutna više nego ranije i više nego briga o sopstvenom zdravlju.

Ova razlika je i očekivana. Djeca starijeg uzrasta su dovoljno zrela da sama razumiju događaj i njegove dugoročne posljedice. Karakteristične su i reakcije ljutnje zbog samog događaja, ali i depresivnosti što nemaju kontrolu nad događajima i što ih ne mogu mijenjati. Razumijevanje situacije svakako zavisi od psiho-fizičke zrelosti djeteta, od okruženja u kojem odrasta, ali i od izvora informacija koje koristi. Činjenica je da informacije putem medija nijesu bile plasirane na način koji je prilagođen djeci (različitog uzrasta), niti su djeca bila zaštićena od sadržaja koji na njih može negativno uticati.

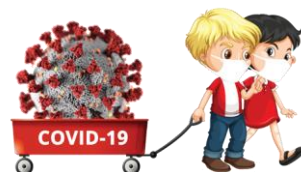
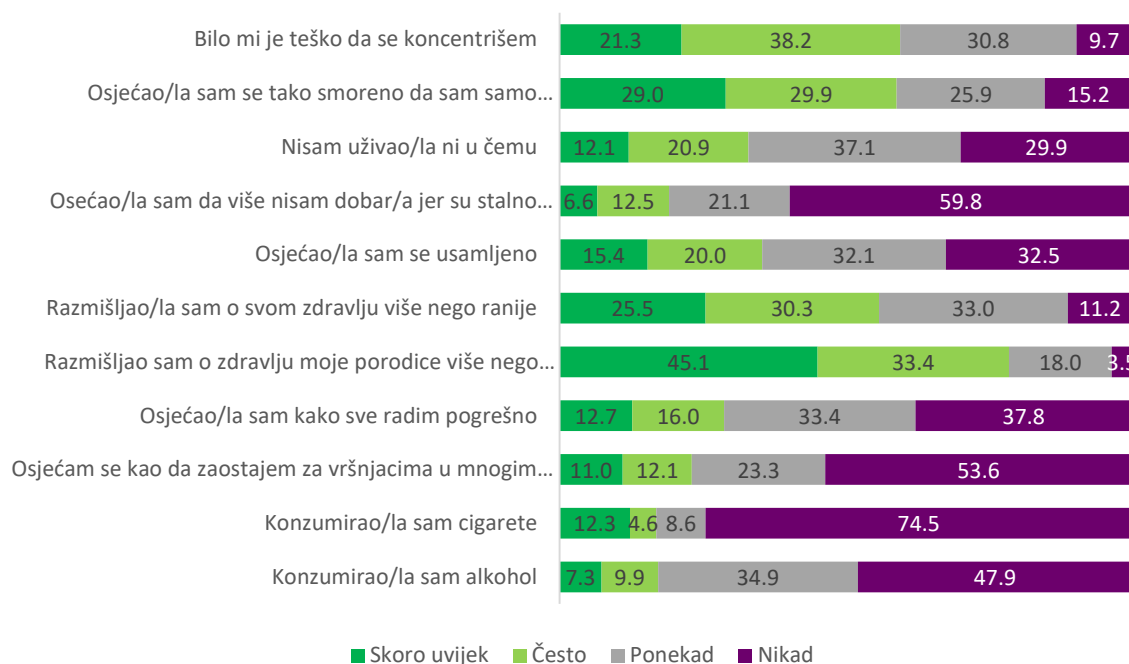
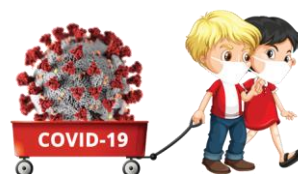
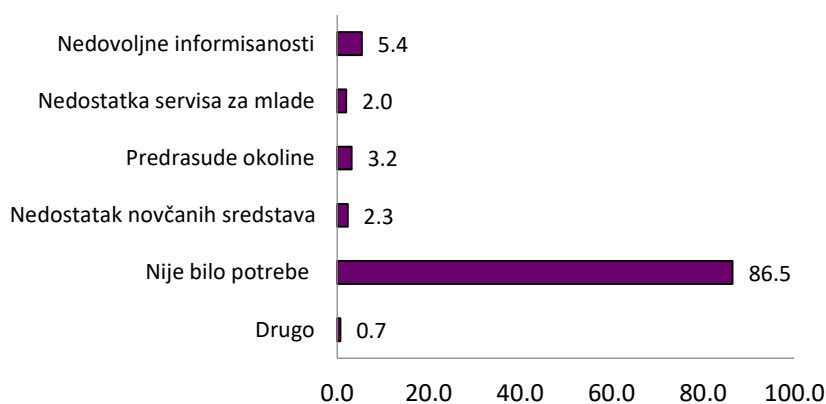

Tabela br. 8 – Ponašanja djeteta

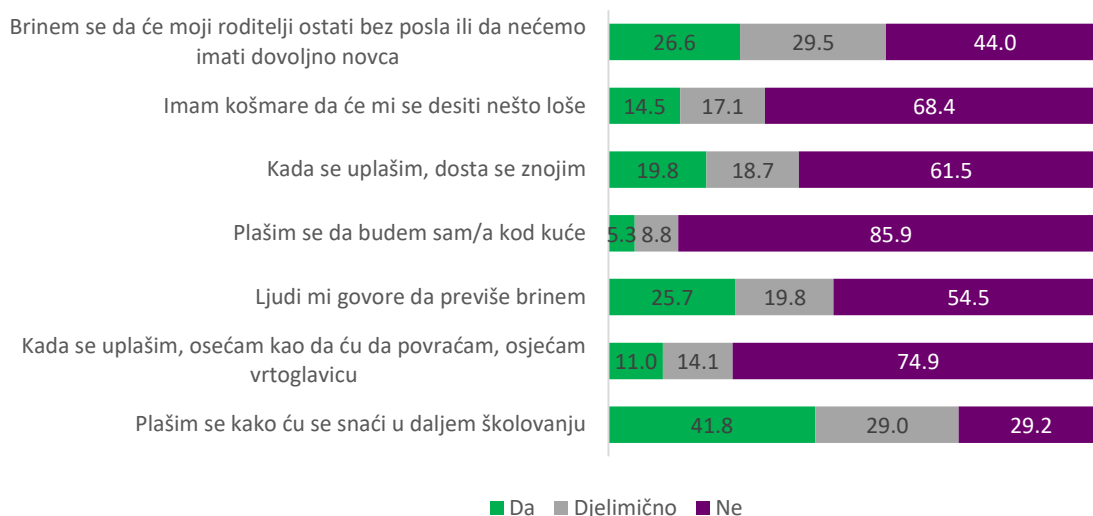
Podrška porodice, sredine bila je smanjena. Nedostatak podrške vršnjaka u velikoj mjeri je otežao suočavanje sa stresnim događajima, kao i ograničenost podrške od strane stručnih službi. Rezultati pokazuju da je 8,8% djece iz grupe mlađe uzrasne dobi tražilo pomoć, i to najčešće od ukućana. Djeca koja nijesu tražila pomoć navela su da nije bilo potrebe za tim, dok je 5,4% djece navelo da nijesu dovoljno informisani.

Tabela br. 9 – Stručna pomoć i podrška

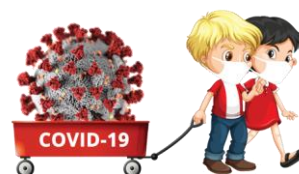
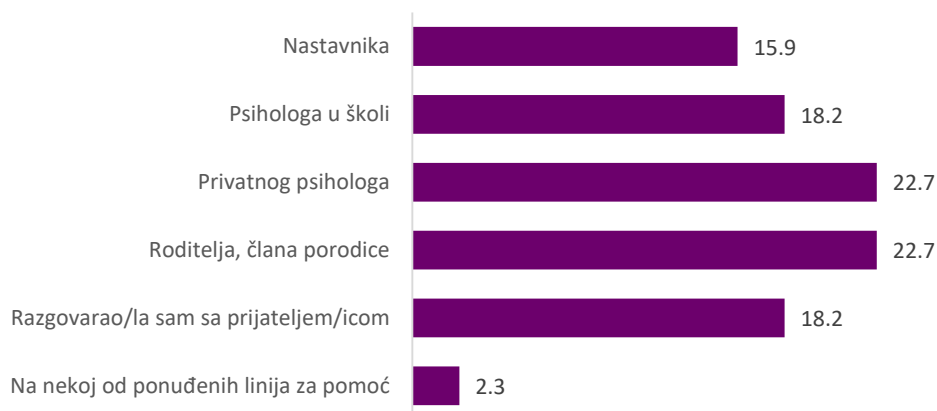
Prema dobijenim podacima, 41,8% srednjoškolaca brine kako će se snaći u daljem školovanju.

Tabela br. 10 – Ponašanja djeteta

Kada je u pitanju stručna pomoć i podrška, svako deseto dijete (9,7%) tražilo je određeni oblik podrške. Najviše njih (22,7%) tražilo je pomoć od roditelja i privatnog psihologa.

Tabela br. 11 – Stručna pomoć i podrška

- **Djeca sa smetnjama u razvoju**

▮ Ograničenje kretanja – Naredbom od 15. 4. 2020. zabranjuje se izlazak iz objekata stanovanja građanima, od ponedjeljka do petka u vremenu od 19 časova do 5 časova narednog dana, subotom od 13 do 5 časova narednog dana, a nedjeljom od 11 do 5 časova narednog dana. Izuzetno, za vrijeme trajanja ove zabrane lica koja izvođe kućne ljubimce mogu da borave na javnoj površini najviše 60 minuta.

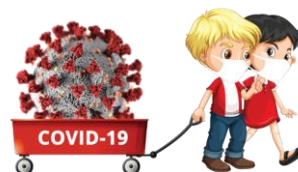
▮ Kasnije je mjera izmijenjena u odnosu na djecu sa poremećajima iz autističnog spektra i lica koja koriste invalidska kolica, pa im je dozvoljen boravak na javnoj površini najviše 60 minuta dnevno, u pratnji jednog lica.

Na osnovu rezultata dobijenih od fokus grupa sa roditeljima djece koja imaju smetnje u razvoju može se zaključiti da su i ova djeca imala slične promjene raspoloženja kao i djeca iz opšte populacije, s tim što su se, u zavisnosti od vrste smetnje, psiho-fizičkog stanja, različitosti potrebe i životnih okolnosti, razlikovali i doživljaji izmijenjene realnosti.

Zabrana kretanja, obustavljanje rada obrazovnih ustanova i ustanova socijalne i dječje zaštite¹³, te udruženja roditelja djece sa smetnjama u razvoju,¹⁴ ograničavanje kontakata, obavezno nošenje maski, neophodna distanca, za djecu sa smetnjama u razvoju značile su mnogo i proizvele su različite reakcije i promjene. Ono što sabira sve promjene u jednu jeste – **promjena rutine** na koju su djeca naviknuta i u koju je uloženo mnogo višegodišnjeg napora da bi se stekla. U zavisnosti od vrste smetnje i individualnih kapaciteta djeteta, ali i životnih okolnosti, razlikovale su se i reakcije, tj. promjene kod djeteta. Promjene su se kretale od stanja visoke uznemirenosti (posebno kod djece koja imaju neki oblik smetnje iz spektra autističnih poremećaja) do potpunog povlačenja u sebe i nazadovanja u odnosu na ranije postignute rezultate. Može se zaključiti da je na raspoloženje djeteta umnogome uticala porodica, u zavisnosti od kapaciteta da djetetu pruži podršku u stanju izmijenjenih okolnosti, pa su tako porodice

¹³ U Crnoj Gori ima 14 dnevnih centara za djecu sa smetnjama u razvoju koji funkcionišu kao javne ustanove u sistemu socijalne i dječje zaštite.

¹⁴ Udruženja roditelja djece sa smetnjama u razvoju funkcionišu kao NVO i organizovana su u dva saveza: Savez „Naša inicijativa“, koji obuhvata 20 udruženja (<https://www.nasainicijativa.me/o-nama/lokalna-udruzenja>), i Nacionalna asocijacija roditelja, djece i omladine sa smetnjama u razvoju Crne Gore – NARDOS, koju čine pet udruženja (<https://nardoscg.me/clanice-nardos-a/>).

koje žive u kućama sa dvorištem ili koje su imale mogućnost da se izmjestе na selo imale mnogo pozitivnija iskustva od porodica (obično višočlanih) koje žive u stanu. Svi ispitanici su se složili u konstataciji da je zabrana kretanja u prvom periodu bila veoma traumatična i po njim i po djecu. Takođe su se složili da je nemogućnost korišćenja tretmana u okviru udruženja i drugih službi umnogome uticala kako na zdravstveno stanje djece tako i na emotivno, s obzirom na to da se izgubila rutina, a i socijalizacija djeteta. Druženje djece sa smetnjama u razvoju u okviru svakodnevnih boravaka u dnevnim centrima, kroz sprovođenje različitih grupnih i individualnih tretmana, od suštinske je važnosti po njihov razvoj, napredovanje i funkcionisanje, te su uskraćivanje ovih aktivnosti sva djeca (bez obzira na karakteristiku i vrstu smetnje) doživjela traumatično. I roditelji i djeca su osjećali veliki strah od zaraze virusom iz razloga nepovjerenja i neizvjesnosti po pitanju načina na koji bi se samo liječenje sprovelo, s obzirom na to da djeca sa smetnjama nijesu bila prepoznata kao posebna kategorija niti u jednom protokolu ili načinu postupanja u slučaju pružanja pomoći i liječenja, već se sa njima postupalo kao sa djecom iz opšte populacije (npr. djeca sa poremećajima iz autističnog spektra čekala su u redu za ljekarski pregled ili testiranje kao i sva ostala djeca, iako ne mogu da se pridržavaju propisanih mjera, da nose masku, stoje mirno, ne stavljaju ruke u usta i dr.). Roditelji su iznosili različita iskustva, koja su se ogledala u potpunoj nemoći da prevaziđu situaciju u slučajevima kada bi cijela porodica bila zaražena virusom, te nijesu bili sposobni da pruže pomoć djetetu sa smetnjom. Činjenica da kategorija djece sa smetnjama u razvoju zadugo nije bila prepoznata kao posebna prilikom usvajanja ograničavajućih mjera unosila je veliku neizvjesnost i probleme u dnevno funkcionisanje.

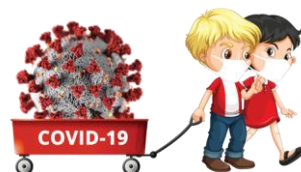
„Moj sin već više od godinu dana nije izašao iz kuće jer je nemoguće održati higijenu, distancu i druge preporučene mjere. On liže zidove i kvake.“

„Strah od mogućnosti da se moja kćerka zarazi ogleda se više u strahu od toga na koji način bi je liječili nego u strahu od reakcije na sam virus. Njoj je nemoguće dati tabletu, a kamoli sprovesti proces liječenja i oporavka.“

„Moj sin od početka pandemije ne skida masku ni u kući. Potroši po litar sredstva za dezinfekciju tokom dana, jer bez prestanka dezinfikuje sve stvari po kući. Odbija da izađe napolje, što je veliki problem za sve nas.“

„Uživamo otkad je počela pandemija, sa djetetom smo se preselili na selo i otkrili veliki benefit druženja sa životinjama i boravku u prirodi. Iako su mjere popustile, odlučili smo se da se ne vraćamo u grad.“

„Moja kćerka je sve ovo veoma ozbiljno shvatila. Stvorili smo novu rutinu.“

- **Djeca bez roditeljskog staranja**

Ograničenje kretanja i ostvarivanje kontakata

– Naredbom od 13. 3. 2020. godine, ustanovama socijalne i dječje zaštite uvedena je zabrana posjeta i napuštanja, jednako kao i drugim ustanovama.

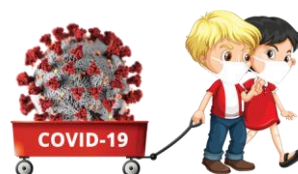
Nakon više od godinu dana zabrane, Naredbom od 7. 5. 2021. godine uvedena je obaveza da se posjete licima koja su smještena u tim ustanovama organizuju u skladu sa preporukama Instituta.

Takođe, mjera ograničenja kretanja važila je i za korisnike ove ustanove, koji jedan duži period uopšte nijesu smjeli napuštati objekat.

Djeca bez roditeljskog staranja koja žive u Dječijem domu „Mladost” Bijela – jedinoj ustanovi ove vrste u Crnoj Gori – u periodu pandemije sretala su se sa dodatnim izazovima. U ovoj ustanovi boravi na smještaju oko 90 djece, od kojih, shodno rješenjima nadležnih opštinskih komisija za usmjeravanje, trećina ima određene smetnje u razvoju. Životne okolnosti koje su dovele do toga da odrastaju u institucionalnom smještaju same po sebi su pune izazova, te ovu kategoriju djece izdvajaju kao rizičnu u domenu zdravog mentalnog razvoja. Izmijenjene okolnosti i stupanje na snagu niza ograničavajućih mjera ovu djecu su u potpunosti izolovale od redovnih tokova i u jednom periodu im svele život na granice ograde ustanove.

Rezultati fokus grupa sa djecom različitog uzrasta koja su lišena roditeljskog staranja i borave u navedenoj ustanovi pokazali su da djeca svih uzrasta osjećaju pojačanu ranjivost zbog izolacije u kojoj žive od početka pandemije do danas, sa određenim popuštanjima ograničenja, u zavisnosti od razvijanja situacije. Osim toga, djeca prepoznaju osjećaj

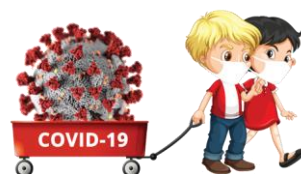
nesigurnosti zbog promjene rutine i zabrane napuštanja ustanove i identifikuju je kao otežani pristup drugim službama i organima (policija, sud, centar za socijalni rad, hitna pomoć). Iz razgovora sa djecom prepoznat je momenat zabrane kretanja kao razlog za većinu promjena raspoloženja sa kojim su se suočavala. Činjenica da su ograničeni na prostor ustanove 24 h navodila ih je na razmišljanje da su u zatvoru, dok njihovi vršnjaci imaju mogućnost da se šetaju u određenim intervalima (u zavisnosti od perioda i mjera koje bi bile aktuelne). Djeca su bila upućena jedna na drugu bez mogućnosti ostvarivanja neposrednog kontakta kako sa vršnjacima tako i sa biološkim porodicama.

Takođe smo primijetili smanjenje pristupa, posjeta i kontakta sa socijalnim radnicima i stručnjacima odgovornim za procjenu njihove situacije za vrijeme i nakon smještaja ili za rješavanje specifičnog i individualnog tretmana određene djece.

Djeca bez roditeljskog staranja koja su učestvovala u fokus grupama, posebno ona u adolescentskom periodu, navodila su da su se u izmijenjenim okolnostima osjećala depresivno i da im je bilo dosadno. Osim toga, navodila su da mnoga od njih imaju nagle promjene raspoloženja, koje su nerijetko praćene ispoljavanjem agresije prema vršnjacima ili vaspitačima. Djeci mlađeg uzrasta je uglavnom bilo dosadno i veoma su im nedostajali vršnjaci iz škole. Više su osjećala strah od zaraze virusom na početku pandemije, a kako je vrijeme prolazilo, tako se osjećaj straha smanjivao, pa samim tim i osjećaj odgovornosti u vezi sa pridržavanjem mjera kako ne bi dovela sebe i druge u rizik. Starija djeca su u većini dijelila mišljenje da se osjećaju kažnjenim izolacijom i ograničenjima.

Kod djece koja se bliže izlasku iz ustanove i osamostaljivanju primjećuje se nemir izazvan neizvjesnošću u vezi s tim šta će biti u budućnosti i kako će „nova normalnost“ uticati na kvalitet njihovog života.

Nijedno dijete koje je učestvovalo u fokus grupama nije zatražilo dodatnu pomoć nekog stručnog lica (psiholog, socijalni radnik...), već su u svakodnevnoj komunikaciji sa vaspitačima i vršnjacima razrješavali eventualne dileme, strahove i/ili izazove koje imaju.

„Nijesam video simpatiju više od pola godine!“

„Najteže mi je pala dosada. U početku smo se radovali – nije bilo škole! Spavali smo do kasno. Onda se ta uživancija pretvorila u dane bez kraja i početka.“

„Najteže mi je padalo to što smo na plažu išli organizovano i u grupama, u vrijeme kada nema drugih ljudi.“

„Jedino dobro u ovom periodu je što sam uštedjela džeparac. Nijesmo mogli do prodavnice nekoliko mjeseci!“

„Nije mi ni do čega. Ugojila sam se sedam kilograma.“

„Družili smo se između sebe i preko Instagrama i Tiktoka, ali nije to to. Najviše su nam nedostajali drugi ljudi. Ne samo vršnjaci iz škole nego prosto ljudi!“

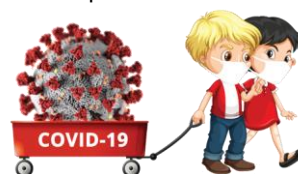
Zaključak:

Promjene u svakodnevnom funkcionisanju djece izazvane ograničavajućim mjerama u cilju suzbijanja širenja pandemije virusa Covid-19 uticale su na njihova osjećanja i mentalno zdravlje. S obzirom na to da ne postoje slična istraživanja iz ranijih perioda, nemoguće je napraviti uporednu analizu i jasno definisati/izmjeriti u kojoj mjeri su se promjene zaista desile.

Povećana briga, stres, promjene raspoloženja, razdražljivost, pa i agresija, neizvjesnost zbog budućnosti, prepoznata su stanja koja su direktno uzrokovana promjenom realnosti i načina funkcionisanja i umnogome mogu biti indikatori ugrožavanja mentalnog zdravlja.

Djeca nijesu u dovoljnoj mjeri koristila servise podrške, uglavnom zbog njihove ograničene dostupnosti i neprepoznavanja potrebe za istim. Servisi podrške usmjereni na zaštitu i unapređenje mentalnog zdravlja djece u Crnoj Gori nijesu bili u dovoljnoj mjeri razvijeni i na adekvatan način uspostavljeni ni prije pandemije, tako da su ograničavajuće mjere dodatno unazadile ionako oskudan i deficitaran resurs.¹⁵ Ovaj podatak se može komentarisati i sa pozitivnog aspekta u dijelu iskazivanja potrebe za

¹⁵ <https://www.ombudsman.co.me/img-publications/25/mentalno-zdravlje-2018-1010.pdf>

dodatnom, a u određenom kapacitetu dostupnom, psihološko-sociološkom podrškom, koja nije evidentirana u znatnom procentu.

Medijsko izvještavanje u vezi sa prirodom virusa Covid-19, njegovim širenjem i posljedicama i nije bilo prilagođeno djeci. Neprilagođeni sadržaji, te česte objave da upravo djeca mogu prenijeti virus, eksplicitne scene teško bolesnih i umrlih, kao i stalno objavljivanje brojki zaraženih i umrlih dodatno su uznemiravali djecu, uzrokujući paniku, konfuziju i neizvjesnost. Takođe, česte kontradiktorne objave, lažne vijesti i iznošenje „teorija zavjere” dodatno su usložnjavale situaciju.

Djeca nijesu učestvovala u kreiranju mjera, niti su ih nadležni pitali za mišljenje, što je uzrokovalo osjećaj nemoći da uspostave kontrolu nad svojim danom i aktivnostima. Djeca sa smetnjama u razvoju u velikoj mjeri su ostala „nevidljiva“ kao posebno rizična kategorija. Činjenica da na samom početku pandemije uopšte nijesu bila prepoznata kao kategorija koja ima drugačije potrebe umnogome je uticala na djecu i njihove porodice. Nepostojanje posebnih protokola za djecu sa smetnjama znatno je marginalizovalo ovu kategoriju djece i otežalo im pristup različitim servisima i sadržajima u izmijenjenim okolnostima. Činjenica da prilikom donošenja mjera ova kategorija djece nije bila prepoznata, te da određene mjere nijesu bile prilagođene njihovim posebnim potrebama, navodi na zaključak da su u određenim situacijama djeca sa smetnjama u razvoju bila u drugačijem položaju nego djeca opšte populacije. Djeca bez roditeljskog staranja su dodatno bila ograničena zbog činjenice da je u pitanju kolektivni smještaj, te su se aktuelne mjere višestruko odrazile na njihovu svakodnevnicu i ograničile ih u mnogo većoj mjeri nego djecu opšte populacije. Iako je u pitanju kategorija djece koja je u riziku, nije im bila omogućena dodatna podrška u cilju prilagođavanja novonastalim okolnostima i savladavanja eventualnih kriza prouzrokovanih mjerama koje su bile na snazi. Takođe je evidentno da su i zaposleni u ustanovi bili, a i sada su, pod posebnim stresom i opterećenjem, što onemogućava da adekvatno odgovore novonastalim izazovima. U vezi sa funkcionisanjem ove ustanove, Zaštitnik je dao niz preporuka.¹⁶

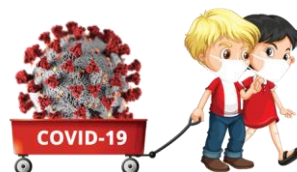
---

¹⁶ https://www.ombudsman.co.me/docs/1622613839_26052021_mb.pdf

Preporuke

- Prilikom donošenja ograničavajućih mjera usmjerenih na suzbijanje širenja virusa Covid-19, posebnu pažnju usmjeriti na analizu uticaja određene mjere na rast i razvoj djeteta, odnosno ostvarivanje garantovanih prava djeteta, i pritom ne gubiti iz vida potrebe ranjivih kategorija djece (Vlada Crne Gore, Savjet za borbu protiv virusa Covid-19, Savjet za prava djeteta);
- Uspostaviti različite servise podrške djeci i porodici, usmjerene na prevazilaženje izazova i problema prouzrokovanih mjerama za suzbijanje širenja virusa Covid-19 (Ministarstvo finansija i socijalnog staranja, Ministarstvo zdravlja, lokalne samouprave);
- Servise podrške (savjetovališta, kancelarije za mlade, besplatni programi psihosocijalne podrške) učiniti dostupnim svojoj djeci na njima pristupačan i prilagođen način (Ministarstvo finansija i socijalnog staranja, Ministarstvo zdravlja, lokalne samouprave, Ministarstvo javne uprave, digitalnog društva i medija);
- Obezbijediti učestvovanje djece prilikom kreiranja i donošenja mjera koje ih se tiču (Vlada Crne Gore, Savjet za borbu protiv virusa Covid-19, Savjet za prava djeteta);
- Prilagoditi djeci medijska izvještavanja, sa posebnim osvrtom na zaštitu djece od negativnih sadržaja, i usmjeriti djecu na razumijevanje postojeće situacije i vanrednih okolnosti na njima razumljiv način (Ministarstvo javne uprave, digitalnog društva i medija, Agencija za elektronske medije).

6.2. Nasilje nad/među djecom

Ograničenje kretanja

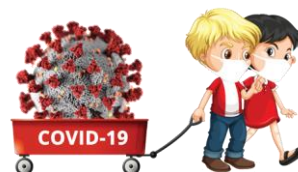
- **Naredbom od 15. 4. 2020. zabranjuje se izlazak iz objekata stanovanja građanima: od ponedjeljka do petka u vremenu od 19 časova do 5 časova narednog dana, subotom od 13 do 5 časova narednog dana, nedjeljom od 11 do 5 časova narednog dana. Izuzetno, za vrijeme trajanja ove zabrane lica koja izvode kućne ljubimce mogu da borave na javnoj površini najviše 60 minuta.**

Iako se sa potpunom sigurnošću ne može tvrditi da je situacija pandemije (virus, kao i mjere koje su izricane u cilju suzbijanja širenja virusa Covid-19) direktno prouzrokovala nasilje, jer ne postoje podaci koliko je nasilja u određenim kategorijama djece bilo ranije, ipak se može, na osnovu čestih objava u medijima, objava NVO sektora, statistike SOS linija, zaključiti da je situacija pogodovala razvoju nasilnog ponašanja, bilo da su djeca bile žrtve ili ona vršila nasilje. Specifičnost same situacije pandemije – neizvjesnost, egzistencijalni strahovi (bolest, smrt, oduzimanje slobode, nedostatak osnovnih sredstava za život), nedostupnost sistema podrške, bilo da su uzrokovani samom reorganizacijom rada u institucijama koje se bave djecom ili neravnomjernom teritorijalnom raspoređenošću sistema podrške, uskraćivanjem sistema podrške djeci i roditeljima, stalna izloženost virtuelnom svijetu, uskraćivanje sportskih aktivnosti, radionica i raznih drugih vannastavnih aktivnosti, neuključenost dječjeg mišljenja pri donošenju odluka koje su se najviše i ticale njih, mogu u nekim porodicama biti okidač za nasilno ponašanje ili ga samo pospiješiti tamo gdje je već postojalo.

- ***Djeca opšte populacije***

Analiziranjem rezultata onlajn upitnika koji se odnosio na opštu populaciju djece može se zaključiti da postoje određene razlike kod djece mlađe uzrasne dobi (osnovna škola) u odnosu na djecu starijeg uzrasta (srednja škola). Rezultati pokazuju da se 13,1% ispitane djece mlađeg uzrasta često svađa, razljuti ili izgubi kontrolu, dok njih 21,5% kaže da je djelimično tako. Djeca srednjoškolskog uzrasta (21,6%) prema dobijenim rezultatima često se razljute, svađaju i izgube kontrolu, pri čemu ovakvo ponašanje češće doživljavaju srednjoškolke. Analiziranjem rezultata može se zaključiti da su u grupi djece starijeg uzrasta (srednjoškolci) prisutniji oblici ponašanja koji ukazuju na dominantnost, impulsivnost, ali sa druge strane i nesigurnost pred drugima.

Kada su u pitanju ponašanja koja se mogu povezati sa nasiljem na internetu, rezultati su dijelom pozitivni, odnosno mali je procenat djece koja prijavljuju da su doživjela neke od oblika nasilja koje smo naveli. Naime, 5,1% djece mlađe uzrasne dobi izjavilo je da su o njima

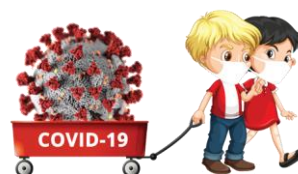
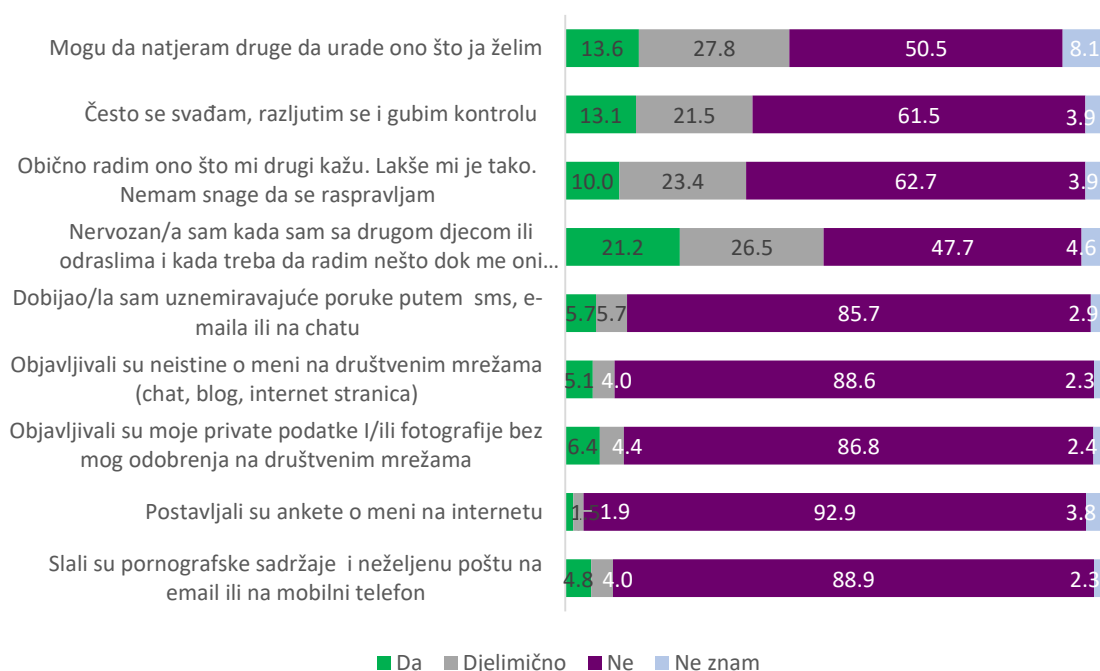

vršnjaci objavljivali neistine na društvenim mrežama, dok 4,0% kaže da je djelimično tako. Takođe, 1,5% djece je doživjelo da neko postavi anketu na internetu o njima. Kada je u pitanju objavljivanje privatnih podataka i fotografija bez njihovog odobrenja na društvenim mrežama, 6,4% djece je izjavilo da je doživjelo da im se to dogodi. Pornografske sadržaje i neželjenu poštu (putem imejla ili mobilnog telefona) dobijalo je 4,8% djece, a djeca starijeg uzrasta su u 5,5% dobijala uznemirujuće poruke putem SMS-a, imejla i slično. Kada su u pitanju srednjoškolci, samo 2,4% ispitanika je dobijalo pornografske sadržaje i neželjenu poštu putem imejla ili na mobilnom telefonu. Isti procenat je doživio krađu lozinke na nekoj od društvenih mreža.

Objavljivanje neistina o njima na društvenim mrežama doživjelo je 4,6% ispitanika, dok je 3,3% ispitanika doživjelo da se njihove privatne fotografije i podaci objave na društvenim mrežama bez njihovog odobrenja. Samo 0,7% ispitanika je doživjelo da se o njima postavljaju ankete na internetu.

Odgovori djece osnovnoškolskog uzrasta

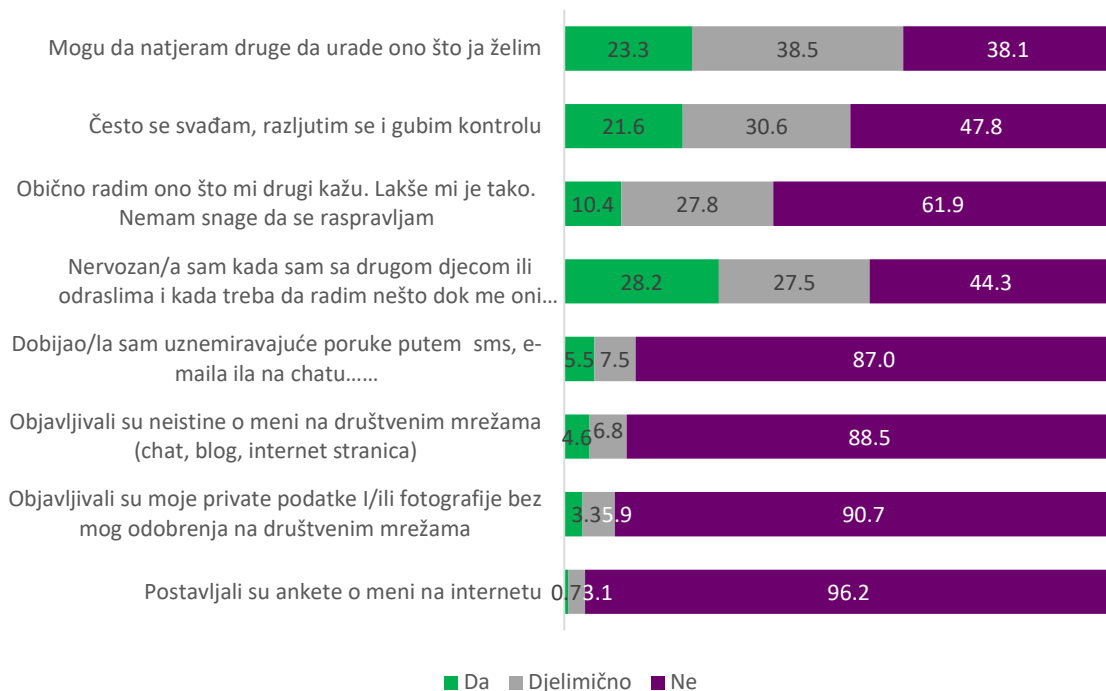
Tabela br. 12 – Iskustva sa nasiljem

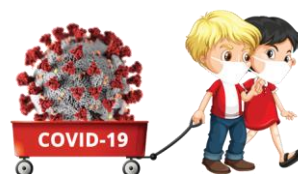
Odgovori djece srednjoškolskog uzrasta

Tabela br. 12 – Iskustva sa nasiljem

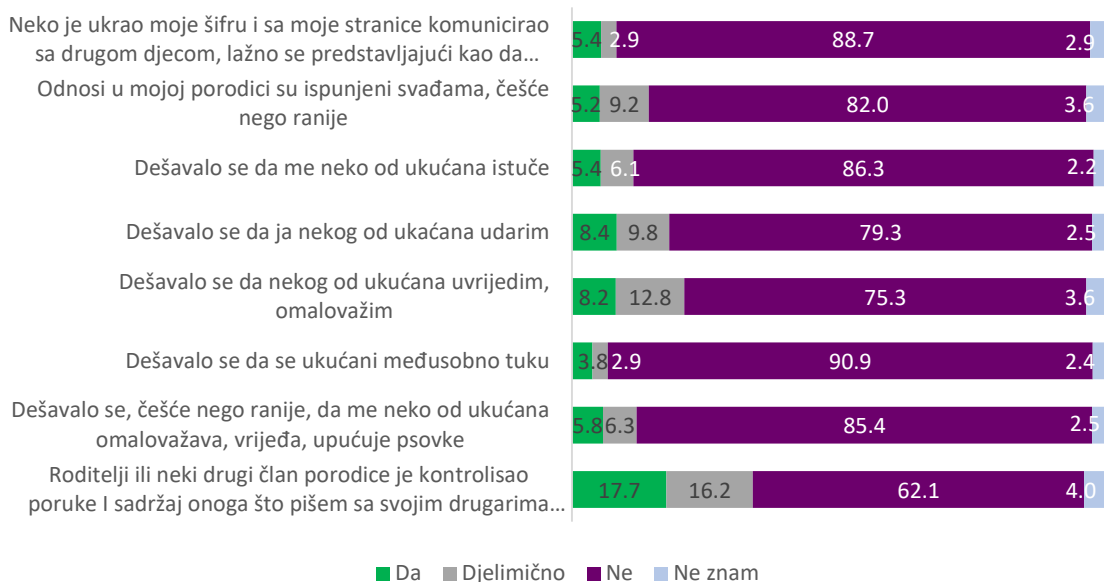
Pitanja koja su se odnosila na eventualno nasilje u okviru porodice djeca su prepoznala u nekoliko segmenata. Tako je skoro svako 20. dijete (17,7%) osnovnoškolskog uzrasta bilo u situaciji da mu roditelji kontrolišu poruke i sadržaj onoga o čemu se dopisuje sa svojim vršnjacima i društvom. Omalovažavanje, vrijeđanje i psovke od strane ukućana doživjelo je 5,8% djece, dok je 8,4% djece isto to radilo ukućanima. Osnovci (5,2%) su ocijenili da su svađe u porodici češće nego ranije, dok je 3,8% djece prijavilo da je dolazilo do fizičkog nasilja među ukućanima.

Kada su u pitanju odnosi u porodici, 16,6% ispitanika starije uzrasne dobi doživjelo je da ih neko od ukućana omalovažava, vrijeđa i upućuje im psovke. Njih 12,4% je isto to radilo ukućanima. Fizičko nasilje od strane ukućana, odnosno da ih neko istuče, doživjelo je 4,4% srednjoškolaca, dok je 6,8% ispitanika to uradilo nekome od ukućana.

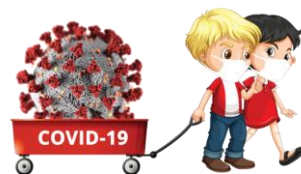
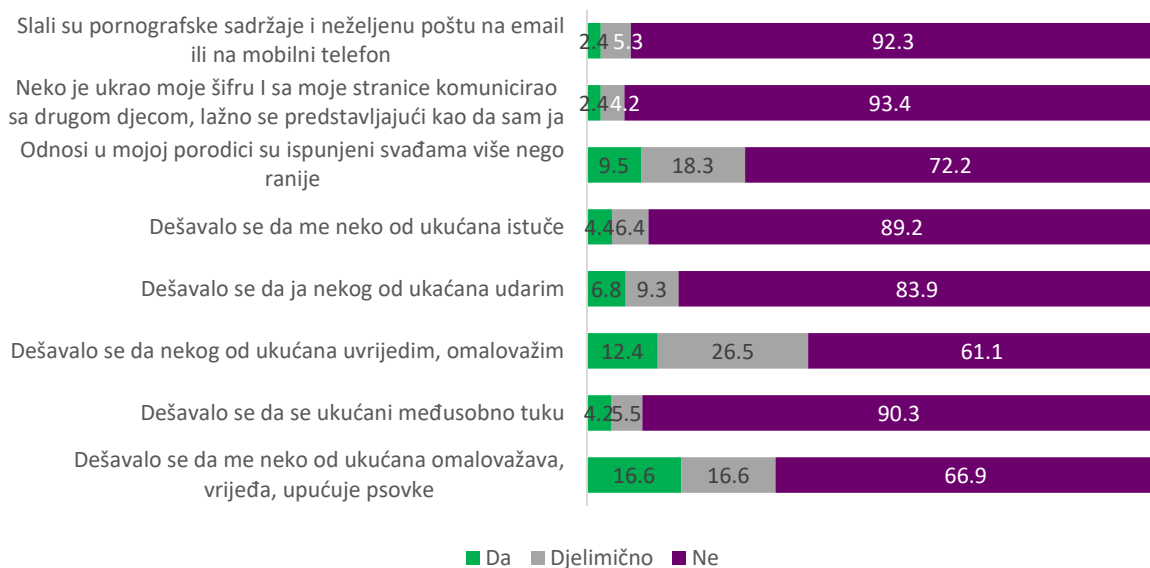
Odgovori djece osnovnoškolskog uzrasta

Tabela br. 13 – Iskustva sa nasiljem

Odgovori djece srednjoškolskog uzrasta

Tabela br. 14 – Iskustva sa nasiljem

Nema statistički značajnih razlika kada je u pitanju pol, razred, regija ili zaposlenost roditelja.

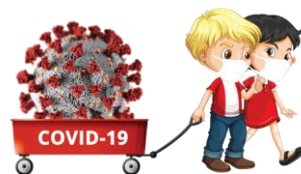
- **Djeca sa smetnjama u razvoju**

Imajući u vidu činjenicu da su fokus grupe u vezi sa pitanjima na koji način su ograničavajuće mjere uticale na djecu sa smetnjama u razvoju i njihovo mentalno zdravlje sprovodili sa roditeljima/starateljima, odgovori na pitanja koja su se odnosila na temu nasilja su gotovo 100% bili odrečni. Činjenica je da su djeca veliki dio vremena provodila u kućama u okviru porodice uz ograničavajuće kapacitete u korišćenju interneta. Nijedan roditelj nije naveo pojavu nasilnog ponašanja u okviru svoje porodice, niti saznanje o eventualnoj onlajn neprijatnosti sa kojom se suočavalo njegovo dijete.

Roditelji su navodili povećan nivo stresa i nervoze u okviru svojih porodica, koji je definitivno prouzrokovan nametnutom izolacijom, upućenošću na članove svoje porodice, često u nedovoljno velikom prostoru, ograničavanjem kontakta sa drugim osobama, nepristupačnošću servisa podrške kako za dijete tako i za članove porodice i sl. Ove okolnosti su dovodile do nesuglasica i eventualnog vikanja, što se vjerovatno odražavalo i na djecu, ali roditelji smatraju te situacije neminovnim u datim okolnostima.

- **Djeca bez roditeljskog staranja**

Djeca bez roditeljskog staranja smještena u Dječjem domu „Mladost“ su, kao što je obrazloženo u prethodnom odjeljku, veliki dio vremena od početka pandemije bila u izolaciji od spoljnog svijeta i upućeni jedni na druge. Prema rezultatima fokus grupa, djeca su ispoljavala agresivno ponašanje prema svojim vršnjacima i unutar grupa/porodica u koje su raspoređeni u okviru ustanove. Djeca ovo pravdaju stanjem stresa i nervoze zbog okolnosti koje su ih zadesile i nemogućnošću da se druže sa svojim prijateljima izvan ustanove, jer su bili primorani da sve vrijeme provode u svojoj domskoj zajednici. Prema mišljenjima i iskustvima djece, vršnjačko nasilje je bilo prisutno među djecom gotovo svih uzrasnih dobi. Djeca smatraju da su i dokolica i višak slobodnog vremena umnogome doprinijeli netrpeljivosti i incidentnim situacijama među djecom u ustanovi.

Kada je u pitanju onlajn nasilje, djeca su podijelila različita iskustva, a opšti utisak je da se ono dešavalo i manifestovalo na različite načine. Naime, činjenica da su djeca prešla na onlajn nastavu i da su imala previše slobodnog vremena, uskraćene sportske aktivnosti, a malo aktivnosti koje bi im okupirale pažnju, dovela je do toga da većinu svog vremena provode onlajn. Iskustva nasilnog ponašanja putem interneta ogledala su se u neprimjerenj verbalnoj komunikaciji, vrijeđanju, ogovaranju i sl. Djeca imaju iskustva uznemiravanja od strane lažnih profila na društvenim mrežama i postavljanja kompromitujućeg sadržaja u vezi sa nekom osobom. Osim toga, djeca svjedoče trendu seksualnog uznemiravanja od strane vršnjaka i sl. Opšti utisak je da ove situacije djeca rješavaju oslanjajući se na vršnjačku podršku ili se sami izbore sa neprijatnostima na način što ili uzvrate ili blokiraju osobu čije ih onlajn ponašanje uznemirava. Djeca su takođe imala iskustva nasilja od strane vršnjaka prilikom onlajn časova/učionica – izbacivanje druga/drugarice sa časa, gašenje mikrofona drugu/drugarici koji u tom momentu komunicira sa nastavnikom, slikanje druga/drugarice prilikom onlajn nastave u ružnim pozama ili sa grimasom, nakon čega slijedi dijeljenje te fotografije većem broju ljudi i sl.

„Stariji dječaci nas ponekada iz zabave maltretiraju. Ne možemo im ništa – jači su!“

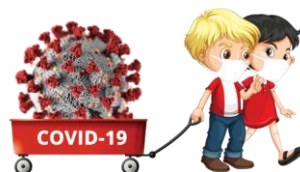
„Kada se žališ vaspitaču, on kazni i tebe i onoga ko te je vrijeđao ili udario, tako da se ne isplati!“

„Pričam sa socijalnom radnicom i ona uvijek pomogne da se pomirimo!“

Zaključak:

Istraživanja pokazuju da se porodično nasilje povećava tokom i nakon vanrednih i prirodnih katastrofa (ratovi, požari, zemljotresi, poplave...). I sada se bilježi znatno veća učestalost porodičnog nasilja (što pokazuju češće objave u medijima, objave NVO sektora, statistika SOS linija). Život koji onemogućava socijalne kontakte i remeti svakodnevnu rutinu – izaziva frustraciju kod svih, a posebno kod onih koji su skloni nasilnom ponašaju. Oni će agresiju, tenziju, ispoljiti na slabijima od sebe – najčešće ženama, djeci, starijim članovima porodice.

Promjene raspoloženja izazvane „novom realnošću“ uticale su na ispoljavanje agresivnih ponašanja kod djece, posebno u kolektivnom smještaju i u onlajn prostoru. Ne postoje posebno ustanovljeni sistemi podrške za djecu koja vrše ili trpe nasilje ili su svjedoci nasilja u porodici u vrijeme pandemije.

Postojeći sistemi podrške su tokom pandemije radili u ograničenom kapacitetu i nijesu bili dostupni na adekvatan način.

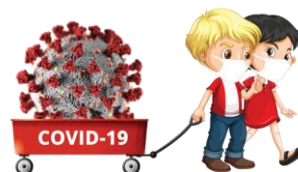
Djeca nijesu imala pristup stručnim službama (psiholog, pedagog, logoped, defektolog...) u okviru obrazovnog sistema, a izostao je i vaspitni element od strane učitelja/nastavnika s prelaskom na onlajn obrazovanje.

SOS telefoni nijesu bili u dovoljnoj mjeri promovisani u prostoru koji je dostupan djeci, kao što su društvene mreže.

Kao pozitivan aspekt može se izdvojiti činjenica da među ispitanom djecom nije prevladavalo nasilno ponašanje u znatnoj mjeri, te se određeni indikatori mogu posmatrati prije kao reakcija na izmijenjene okolnosti i evidentnu krizu nego kao nasilničko ponašanje.

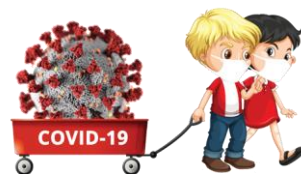
Preporuke:

- Identifikovati porodice u kojima postoji istorija nasilja i sačiniti plan podrške (Ministarstvo finansija i socijalnog staranja, Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta);
- U Protokol o suzbijanju nasilja i vandalizma u školama uključiti dio koji se odnosi na način pružanja podrške – u slučaju nastave na daljinu – djeci koja su u školama prepoznata kao ona koja vrše nasilje ili koja su bila žrtve nasilja (Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta);
- Uspostaviti način djelotvornog i djeci dostupnog funkcionisanja psihološko-pedagoških službi u okviru obrazovnih ustanova i tokom onlajn nastave (Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta);
- Uspostaviti kontinuiranu edukaciju i osnaživanje djece i roditelja u vezi sa nasiljem (Ministarstvo finansija i socijalnog staranja, Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta);
- Ojačati stručne kapacitete u dijelu psihološke podrške djeci sa smetnjama u razvoju (Ministarstvo finansija i socijalnog staranja, Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta);
- Ostvariti kontinuiranu promociju svih servisa podrške na djeci prilagođen način i u onlajn prostoru čiji su dominantni korisnici djeca i mladi (društvene mreže, YouTube i sl.) (Ministarstvo

finansija i socijalnog staranja, Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta, Ministarstvo javne uprave, digitalnog društva i medija);

- Pojačati aktivnosti koje će biti usmjerene na mogućnost prijavljivanja svih vrsta nasilja kao i pristup pravdi na djeci prilagođen način, uz pojednostavljivanje procedura (Ministarstvo finansija i socijalnog staranja, Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta, Ministarstvo javne uprave, digitalnog društva i medija);
- Obezbijediti dodatnu psiho-socijalnu podršku i pomoć djeci koja žive u institucijama (Ministarstvo finansija i socijalnog staranja, Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta);
- Obezbijediti kontinuiranu edukaciju profesionalaca koji rade sa djecom i omogućiti njihovu dostupnost bez obzira na to gdje djeca žive (Ministarstvo finansija i socijalnog staranja, Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta).

6.3. Obrazovanje

Prekid škole – U martu 2021. godine donijeta je naredba o prekidu obrazovno-vaspitnog rada u javnim i privatnim obrazovno-vaspitim ustanovama, u trajanju od najmanje 15 dana, počev od 16. marta 2020. godine. Škole su nakon dvije sedmice prešle na onlajn model (posredstvom TV kanala, kao i mobilnih aplikacija).

Odlaganje početka školske godine 2020/2021 – Na predlog Instituta za javno zdravlje Crne Gore usljed situacije izazvane pandemijom Covid-19, Ministarstvo prosvjete odložilo je početak školske 2020/2021. godine za mjesec dana, tj. za 1. oktobar 2020. godine, na način što je Školski kalendar za 2020/2021. godinu donijet tek sredinom septembra 2020. godine.

Onlajn nastava (aplikacija „Uči doma“, „Viber“, „Microsoft teams“ i dr.) – U prvom polugodištu 2020/2021. školske godine, obrazovno-vaspitne ustanove, shodno uputstvu Ministarstva prosvjete, nastavu su organizovale na način što je dio učenika pratio nastavu u školi (mlađi učenici, do 6. razreda osnovne škole, i učenici 1. razreda srednje škole), dok su ostali nastavu pratili onlajn. Napominjemo da *onlajn nastava* kao takva nije definisana niti jednim pozitivnopravnim propisom.

Podjela odjeljenja po grupama – U pojedinim, mahom većim gradskim školama, djeca su se smjenjivala po nedjelju dana (dok jedni prate nastavu u školi, drugi su te sedmice na onlajn platformama). Učenicima sa posebnim obrazovnim potrebama bilo je omogućeno da svake sedmice prisustvuju nastavi u školi, u grupama svog odjeljenja.

Zabrana đачkih ekскurzija – Naredbama je u dužem periodu bila propisana zabrana organizovanja svih đачkih i učeničkih ekскurzija, izleta, edukativnih skupova i sl. u inostranstvu. U junu 2021. g. dozvoljeno je organizovanje đачkih ekскurzija u Crnoj Gori, i to za najviše 100 učenika.

Istraživanje uticaja virusa Covid-19 na mentalno zdravlje djece, kroz prizmu ograničavajućih mjera, kao dominantnu temu imalo je oblast ostvarivanja prava na obrazovanje, iz razloga što obrazovni proces prati odrastanje u svim fazama i neizostavno doprinosi formiranju djeteta. Prema sveukupnim rezultatima istraživanja stekao se utisak da su najveću promjenu i/ili uticaj djeca doživjela upravo posredstvom izmijenjenog načina obrazovanja.

Prema dobijenim rezultatima, roditelji (posebno roditelji učenika I razreda osnovne škole) procjenjuju nastavu uspješnijom nego učenici završnih razreda osnovne i srednje škole. Učenici srednje škole su najkritičniji prema organizaciji nastave u protekloj godini. Gotovo svaki peti anketirani srednjoškolac izjavio je da je organizacija nastave bila neuspješna.

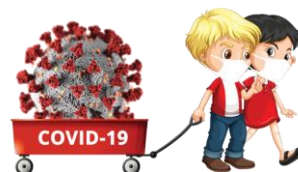
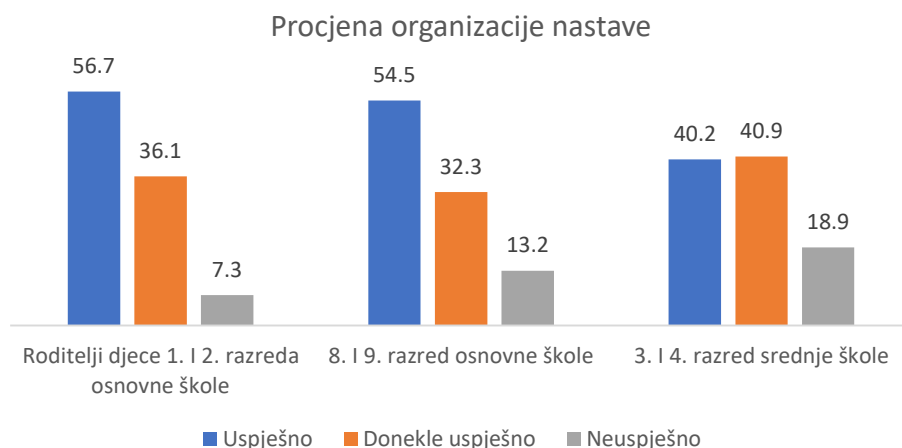

Tabela br. 15 – Procjena organizacije nastave:

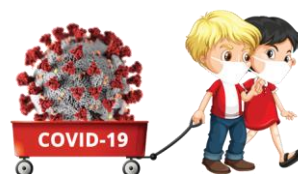
Za učenike prvog i drugog razreda osnovne škole nastava i komunikacija je dominantno bila organizovana razmjenom poruka i materijala. Na isti način je nastavu imala oko petina učenika završnih razreda osnovne škole i oko četvrtina anketiranih srednjoškolaca. Osnovci i srednjoškolci su najčešće nastavu imali preko onlajn platforme Teams (Tabela 16).

Tabela br. 16: Način komunikacije

Kako ste, najčešće, komunicirali sa učiteljem/icom Vašeg djeteta?			
	Roditelji djece I i II razreda osnovne škole	VIII i IX razred osnovne škole	III i IV razred srednje škole
Razmjenom poruka i materijala (SMS, Viber, mejl, Facebook i sl.)	86,4	20,6	26,6
Putem video/konferencija (Yoom, Google Classroom, Moodle UCG i sl.)	0,7	7,6	10,3
Distribucijom/razmjenom štampanog materijala	0,6	1,1	0,4
Putem Teams-a	11,9	70,1	61,1
Drugo	0,4	0,6	1,5

Kada je u pitanju program / onlajn platforma „Uči doma“, putem kog su učenici imali mogućnost da prate nastavu, 84,5% roditelja učenika I i II razreda osnovne škole ocijenilo je da su njihova djeca pratila isti.

„Uči doma“ program je pratilo 63,0% učenika VIII i IX razreda, i to više učenici VIII razreda (67,9% od ukupnog broja onih koji su pratili). Nastavu su ovim putem dominantno pratila djeca iz

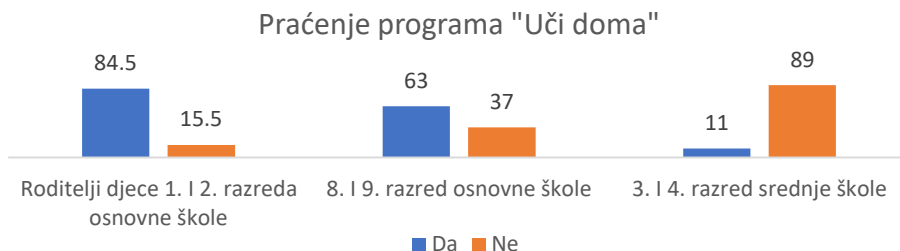

centralne regije. Među učenicima koji su pratili „Uči doma“ je 40,1% učenika koji imaju zabilježen „odličan“ uspjeh.

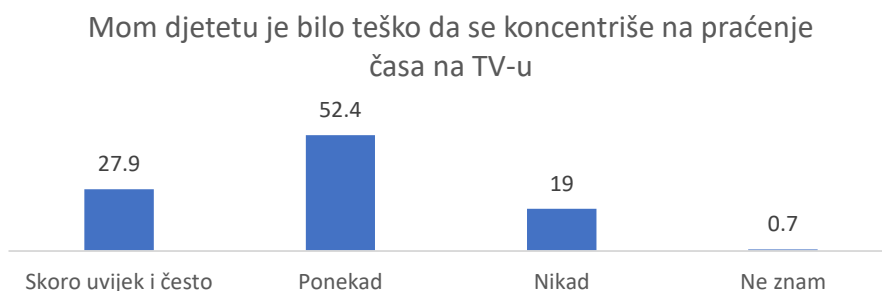
Najmanje su ovaj program pratili srednjoškolci, tek njih 11%.

Tabela br. 17 – Praćenje nastave putem „Uči doma“ – TV

Kako su od sve tri anketirane grupacije najviše učenici I i II razreda pratili program „Uči doma“, interesovalo nas je koliko je njima bilo teško da prate časove na TV-u. Podaci pokazuju da je kumulativno 27,9% roditelja ocijenilo da je njihovoj djeci skoro uvijek ili često bilo teško da se koncentrišu na praćenje TV nastave, dok je više od polovine (52,4%) ocijenilo da je to ponekad bio slučaj. Posebno je bilo problematično praćenje časova ako nije postojala mogućnost stopiranja programa i pravljenja pauza, jer djeca ovog uzrasta nijesu uspijevala da prate tempo nastave.

Tabela br. 18 – Teškoća praćenja časova putem TV-a

Učenje na daljinu jeste nosilo sa sobom određene izazove. Čak 60,5% roditelja je ocijenilo da im je bila velika ili djelimična poteškoća da zbog svojih obaveza budu prisutni dok učitelj/ica drži časove elektronskim putem. Takođe, više od polovine ispitanih roditelja djece (53,5%) izjavilo je da se donekle ili u potpunosti osjeća preveliko opterećenje i da imaju previše obaveza sa djecom da bi se sve postiglo. Kako smo već rekli, učenici I i II razreda nijesu mogli sami slati poruke, te pratiti časove na TV-u, pa su roditelji zaista bili uključeni u cjelokupan obrazovni proces, a samim tim i veoma opterećeni. Tri četvrtine roditelja se izjasnilo da nijesu imali problema u komunikaciji sa učiteljima.

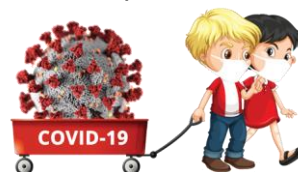
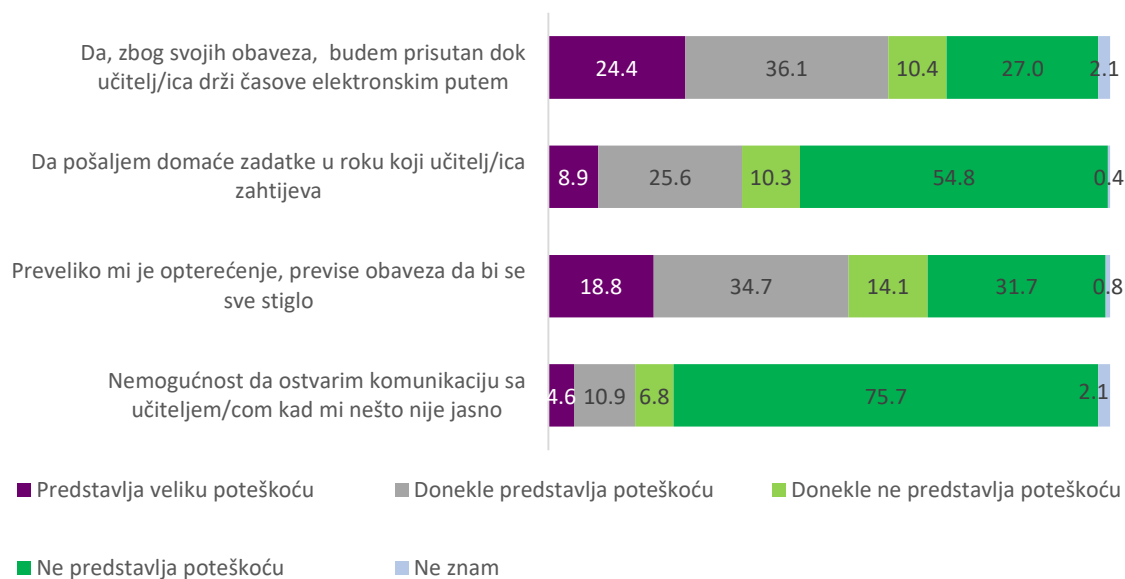

Tabela br. 19 – Procjena izazova (teškoća) od strane roditelja

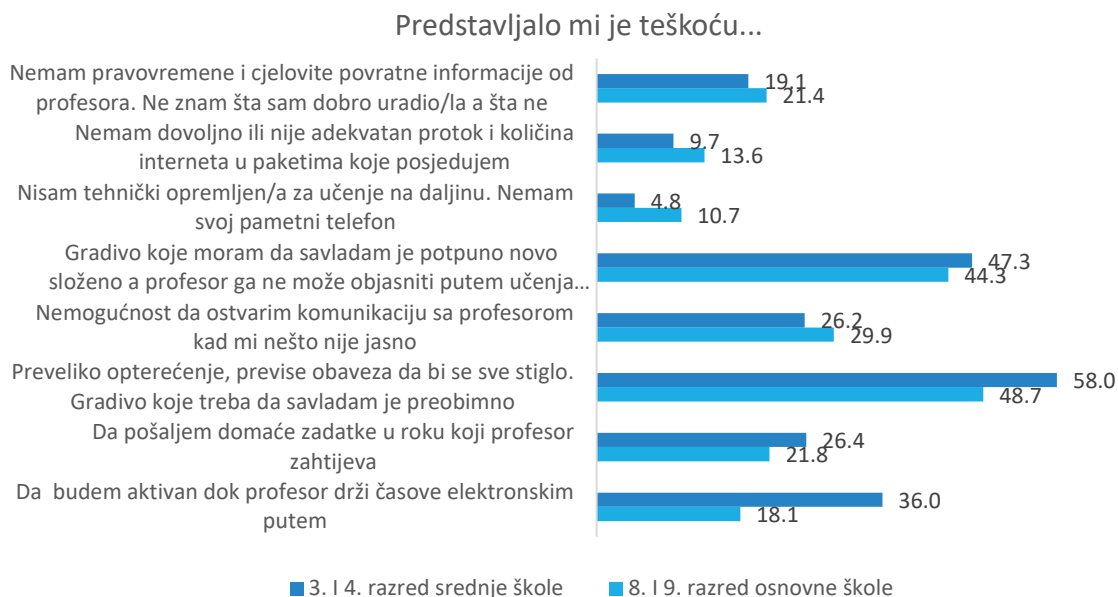

I anketirani učenici, svaki drugi osnovac/ka i srednjoškolac/ka (58% srednjoškolaca i 48,7% osnovaca) istakao je preveliko opterećenje, posebno izdvajajući preobimno gradivo. Veliki problem im je predstavljalo i to što je gradivo novo i složeno, te ga nastavnik ne može adekvatno objasniti onlajn. Više od trećine srednjoškolaca (36%) izjavilo je da im je bio problem da budu aktivni u toku onlajn nastave. Takođe, kumulativno skoro trećina (29,9%) učenika VIII i IX razreda imala je veliku ili djelimičnu poteškoću u komunikaciji sa nastavnikom u dijelu konsultacija i pojašnjenja gradiva. Iste probleme istakao je svaki četvrti srednjoškolac, od kojih su 34,1% odlični učenici.

Značajan procenat učenika, više od 20%, izjavio je da veliku ili djelimičnu poteškoću predstavlja slanje domaćim zadatka u roku koji nastavnik zahtijeva.

Tabela br. 20 – Procjena izazova (teškoća) od strane učenika VIII/IX osnovne škole i III/IV srednje škole

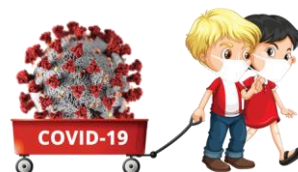
U obradi podataka rangirali smo izazove, odnosno teškoće koje imaju učenici završnih razreda srednje škole. Pored velikog opterećenja, obima i složenosti gradiva, visoko su rangirani i ocjenjivanje, pasivnost u toku nastave, nedostatak povratne informacije i organizacija praktične nastave.

Nastavu na daljinu kao dosadnu ocijenila je polovina ispitanika (49,9%), pri čemu je kao takvu češće ocjenjuju adolescentkinje (70,0%). Takođe, čak 39,3% ispitanika smatra da ocjene koje dobiju nijesu adekvatno mjerilo njihovog znanja, te 23,3% ispitanika prijavljuje kao poteškoću to što profesori ne obrazlažu ocjene.

Kada je u pitanju praktična nastava, njih 36% je izjavilo da im je predstavljalo veliku poteškoću to što je organizacija iste bila loša i što nijesu mogli naučiti ono što im je bilo potrebno. Ovaj stav češće imaju djevojke.

Za maturalni ispit kao poteškoću svoju nespripremanost vidi 40,9% ispitanika, i to češće srednjoškolke.

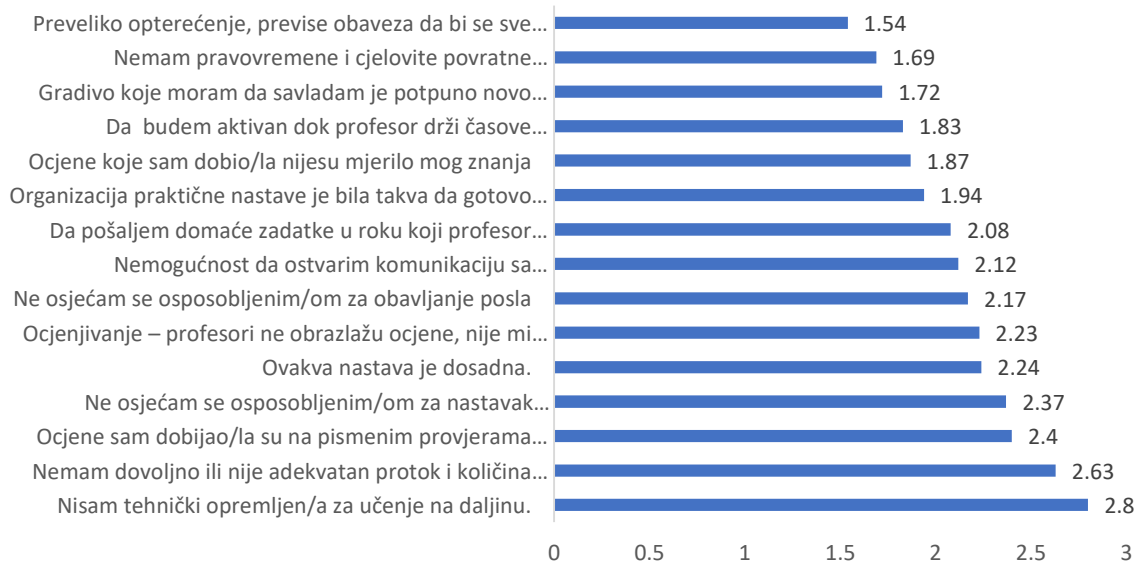
Prema dobijenim rezultatima djeca su kao najmanji izazov od navedenih rangirala tehničke uslove i dostupnost interneta, ali svakako nije zanemarljiv procenat onih kod kojih ovaj preduslov nije ispunjen. Kada je u pitanju tehnička opremljenost, samo 4,8% ispitanika srednjoškolskog uzrasta ocijenilo je da nije tehnički opremljeno za učenje na daljinu, odnosno da nema pametni telefon. Takođe, njih 9,7% nema dovoljno protoka internet

podataka u paketima koje posjeduju kod kuće ili im nije adekvatan. Interesantno je da je 43,1% ispitanika izjavilo da neko od njihovih drugarica ili drugova nije bio u mogućnosti da prati onlajn nastavu.

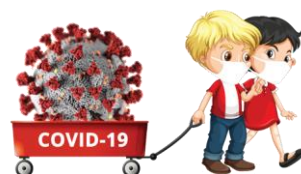
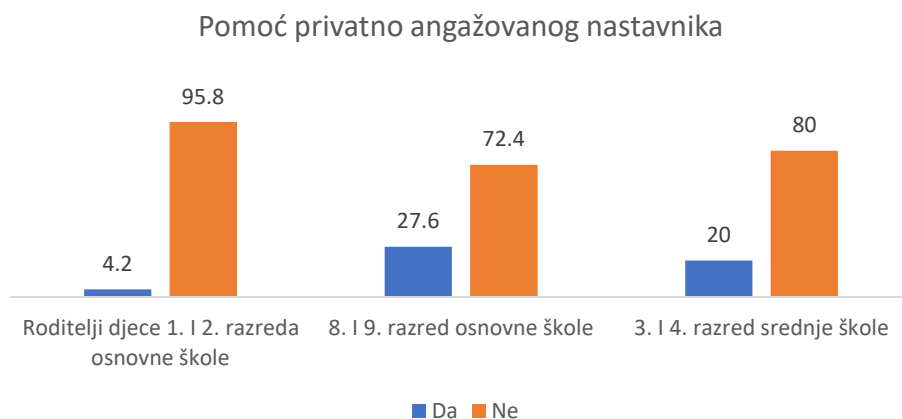
Tabela br. 21 – Rang izazova (teškoća) od strane učenika III i IV razreda

Rang izazova u onlajn nastavi za učenike III i IV razreda srednje škole

Više od četvrtine anketiranih učenika osnovne škole i svaki peti anketirani srednjoškolac imali su pomoć nastavnika kojeg su plaćali roditelji. Najčešće je ta pomoć bila iz jednog ili dva predmeta.

Tabela br. 22 – Pomoć od strane privatno angažovanog nastavnika

- **Djeca sa smetnjama u razvoju**

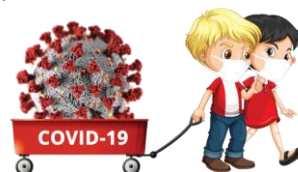
Obrazovni proces djece sa smetnjama u razvoju tokom pandemije i izmijenjenih okolnosti u velikoj mjeri je bio poremećen. Naime, djeca koja su uključena u redovni obrazovni proces, u zavisnosti od smetnje, tj. posebne obrazovne potrebe, isti pohađaju po prilagođenom odnosno individualnom programu. Sistem onlajn nastave je organizovan u kratkom roku i bilo je veoma teško prilagoditi ga posebnim obrazovnim potrebama pojedinih učenika. Učenicima koji su uključeni u obrazovni proces po posebnom programu slali su se individualni materijali za rad i praćenje nastave. To je u datim okolnostima bio jedini prihvatljiv način obuhvata ove djece, a sva komunikacija i način rada u skladu sa individualnim potrebama dogovaran je sa roditeljima.

Rezultati fokus grupa sa roditeljima djece sa smetnjama u razvoju pokazali su da većina ispitanih roditelja nije zadovoljna načinom na koji se njihova djeca uključuju u obrazovni proces, a samim tim ni kvalitetom stečenog znanja. Iskustva koja su podijelili manje-više su slična i svode se na intenzitet angažovanja roditelja i njihovu posvećenost u radu sa djetetom. Smatraju da onlajn nastava nije bila prilagođena kapacitetima određene djece, te da su ona samo formalno učestvovala, često bez mogućnosti da prate, razumiju ili se uključe. Jedina razlika u tom procesu je bio nivo zadovoljavajućeg znanja na završnim ispitivanjima. Mnoga djeca (u zavisnosti od smetnje) nijesu bila u prilici da se izraze zato što, na primjer, ne govore, već komuniciraju pisanim putem, a nijesu informatički pismena. Veliki teret je bio na roditeljima, posebno imajući u vidu obrazovne kapacitete, socijalni status, informatičku pismenost i druge faktore koji su dodatno otežavali mogućnost da pomognu djetetu da se uključi i prati nastavu. Promjena rutine i nedostatak socijalizacije takođe je ocijenjen kao dominantan faktor u prihvatanju novog načina školovanja za djecu sa smetnjama u razvoju.

Međutim, bilo je i pozitivnih primjera. Naime, djeca sa smetnjama koje prate stanja autističnog spektra prilikom završnih ispitivanja su pokazivala mnogo veće znanje nego u učionici (u ranijem periodu). Ovaj napredak se pravda činjenicom da je dijete u svojoj kući, u prijatnom i poznatom ambijentu, prilikom ispitivanja ima roditelja u prostoriji, čije mu prisustvo pruža podršku i mir, te je dijete slobodnije da iskaže naučeno na mnogo bolji način. Ove situacije su otvorile mogućnost da se i u budućem periodu usvoji ovaj način ispitivanja, koji je zaista prilagođen potrebi djeteta, a sve u cilju ostvarivanja istinske inkluzije.¹⁷

---

¹⁷ https://www.ombudsman.co.me/docs/1622030029_12042021_preporuka_ko.pdf

„Zahvaljujući onlajn nastavi, svi smo se u porodici naučili da koristimo kompjuter!“

„Svi u porodici smo pomagali u učenju, ali, iskreno, mi smo pisali i slali te domaće zadatke učitelju!“

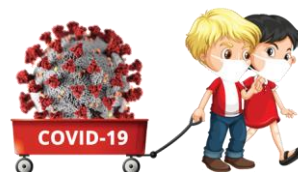
„Moj sin sa radoznalošću prati nastavu preko Teams-a, ali jasno je da ne razumije čemu sve to. Samo se raduje da vidi poznata lica (vršnjake) preko ekrana!“

- **Djeca bez roditeljskog staranja**

Djeca bez roditeljskog staranja smještena u Domu „Mladost“ u Bijeloj sa kojom su se sprovele fokus grupe imala su različita iskustva u procesu obrazovanja, u zavisnosti od faza razvijanja pandemije i aktuelnih mjera u različitim periodima.

Činjenica je da ova djeca žive i odrastaju u kolektivnom smještaju, te da o njima brine relativno mali broj vaspitača i stručnih radnika (svega 14 na 90 djece). Zaposleni su, iako ih je veoma malo, posvećeni i požrtvovani u radu. U prvoj fazi pandemije (2020. godina) vaspitači i stručni radnici su u potpunosti pratili onlajn nastavu, preuzeli komunikaciju sa nastavnicima/školama, i učili sa po 10–15 djece svakoga dana. U takvim uslovima stručna lica nijesu imala prostora niti vremena da obavljaju svoj redovan posao podrške kroz individualni pristup, jer su zbog izmijenjenih okolnosti morala da se bave drugim poslovima kako bi se obezbijedilo funkcionisanje djece i ustanove u datim prilikama.

Prema iskustvima djece i njihovim navodima, sam početak pandemije im je veoma teško pao, zbog zatvaranja škola i prelaska na onlajn nastavu. U prvom periodu djeca nijesu imala tehničkih mogućnosti da prate nastavu na adekvatan način, s obzirom na to da su različitih uzrasta, a nema dovoljno televizora da bi svako pratio svoj program. Takođe, nijesu imali dovoljno telefona i kompjutera i bili su prilično neorganizovani. Djeca su u svojim navodima ovaj period okarakterisala i kao pozitivan jer nijesu morala ići u školu, pa su uživala u tom haosu, pravdajući time činjenicu da ne uče. U najvećoj mogućoj mjeri su se oslanjali na vaspitače, ali nijesu uvijek uspijevali da završe svoje školske obaveze, jer nije imao ko da im

pomogne/objasni (npr. vaspitač ne zna dobro hemiju ili engleski jezik). Tokom ovog režima učenja razvila se vršnjačka solidarnost, te su pomagali jedni drugima, a stariji su učili mlađe – ovaj momenat je okarakterisan kao pozitivan: mnoga djeca su se osjećala lijepo u tom zajedništvu.

Iskustva su potpuno drugačija u odnosu na školsku godinu 2020/2021. jer su djeca dobila tehničku podršku u vidu kompjutera, tableta i telefona, ali i stručnu podršku od strane angažovanih volontera koji su im pomagali u učenju. Angažovani volonteri su bili nastavnih profesija iz različitih oblasti (matematika, fizika, informatika, engleski i dr.). Mnoga djeca su znatno popravila uspjeh u školi jer su prvi put u životu imala stručnu podršku edukovanih nastavnika.

Bez obzira na kvalitet stečenog znanja i ostvareni uspjeh, djeca su bila veoma opterećena školskom dinamikom i smatraju da su mnogo više truda i vremena ulagali u školske obaveze nego u periodu prije pandemije.

Prema iskustvima podijeljenim na fokus grupama, djeca su generalno učenje na daljinu ocijenila kao loše i sva žele da se vrate u učionice. Kao pozitivno navode činjenicu da su dobili kompjutere i bolji protok interneta.

„Onaj ko želi da uči i nauči, mora cio dan samo time da se bavi. A onaj ko nije učio ni ranije, prije pandemije, nije ni sada – samo je dobio tablet, pa može da ga koristi i za igrice, a ne za školske obaveze!“

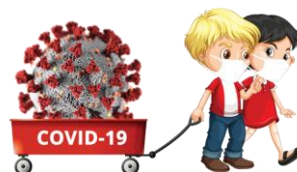

„Mnogo nam znače nastavnici koji dolaze da nam pomognu. Prvi put imamo 'privatne časove!'“

Zaključak:

Obrazovni sistem je bio prinuđen da odjednom, gotovo bez pripreme, pređe na drugačiju organizaciju rada, što je, naravno, pored nekih pozitivnih donijelo i niz negativnih posljedica. Kao pozitivna se ocjenjuje činjenica da je u veoma kratkom roku, bez ranijih iskustava ovog tipa, organizovan sistem učenja na daljinu kroz snimanje nastavnih jedinica koje su se prenosile putem TV programa, osmišljanje različitih načina komunikacije sa djecom i roditeljima, uspostavljanje onlajn platformi, pripremanje materijala koji se dostavljao učenicima na kućnu adresu i sl. Ministarstvo prosvjete je uložilo velike napore kako bi uspostavilo ovaj sistem nastave, a prosvjetni radnici pokazali su spremnost da ulože dodatne napore da bi održali proces obrazovanja na najboljem mogućem nivou, u skladu sa aktuelnim okolnostima.

Ipak, onlajn sistem funkcionisanja obrazovanja do danas nije niti jednim aktom definisan, pa samim tim izaziva višestruke nejasnoće i za djecu, njihove roditelje i za nastavni kadar, i to u pogledu organizacije i realizacije obrazovno-vaspitnog rada, kao i načina izvođenja obrazovnog programa.

Naime, nedovoljna usklađenost postojećih nastavnih planova i programa, i pored određenih uputstava i preporuka da se prilagode onlajn modelu predavanja, stvorila je dodatni teret nastavnicima i učenicima i dovela do neujednačenosti u izvođenju nastave.

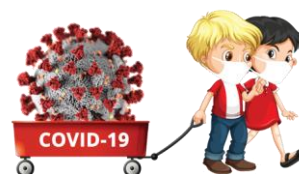
Školsko okruženje ne pretpostavlja samo obrazovanje već i veoma važnu vaspitnu funkciju, korišćenje sistema pedagoško-psihološke podrške, vannastavne aktivnosti, razvijanje talenata, socijalizaciju i druženje. Školovanje na daljinu je pokušalo da ostvari samo obrazovnu funkciju.

Roditelji su preuzeli veliki dio obrazovnog procesa na sebe i gotovo zamijenili učitelja u mnogim fazama, posebno kod učenika mlađe uzrasne dobi. Roditelj ne mora nužno da ima kapacitet za tako važnu i odgovornu ulogu (roditelj nema obavezu da bude pismen).

Učenici nijesu imali kontinuitet u nastavi. Korišćene su različite tehnike obrazovnog procesa (TV nastava, komunikacija putem Viber-a, onlajn programi – Teems i dr.), te nije uspostavljen jednak standard u obrazovanju, već se nastava odvijala u zavisnosti od toga koju tehniku je preferirao nastavnik ili za koju tehniku je dijete imalo uslova.

Kao najveći nedostaci onlajn nastave identifikovani su:

- Obim i složenost gradiva;
- Nedostatak interakcije učenika sa nastavnicima i drugim učenicima, problem da se bude aktivan u toku nastave zbog monotone nastave;
- Nedostatak povratnih informacija od nastavnika,
- Dostupnost nastave – više od 10% osnovaca i malo manje srednjoškolaca imalo je probleme s internetom ili tehničkom opremom. Ovo predstavlja ozbiljan problem i prepreku izvođenju onlajn nastave i povlači pitanje jednake dostupnosti obrazovanja svima i sa ujednačenim kvalitetom. Takođe, nepravednost, nejednaku dostupnost usluge svim učenicima, povećala je i činjenica da je značajan broj učenika imao pomoć plaćenog nastavnika. To je još više produbilo jaz između učenika koji imaju dobre materijalne uslove, pa mogu priuštiti bolju opremu i usluge privatnog nastavnika;
- Projekat „Uči doma“ je bio manje praćen nego što se očekivalo, posebno kod srednjoškolske populacije, što može biti posljedica mogućnosti odabira različitih obrazovnih modela.

Učenici su bili izloženi neizvjesnosti po pitanju toga kada će pohađati onlajn nastavu, a kada će ići u školu, što je dodatno remetilo rutinu i unosilo zabunu u organizaciju školskih obaveza i funkcionisanja porodice.

Dobra strana onlajn nastave je unapređivanje informatičke pismenosti u dijelu digitalnih tehnologija. Neke aktivnosti vezane za rad sekcija, vannastavnih aktivnosti, obuka nastavnika, mogu se i u redovnim okolnostima vrlo efikasno odrađivati onlajn.

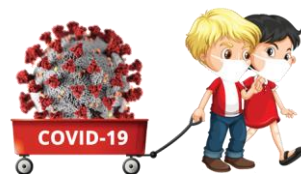
Prema dobijenim rezultatima, roditelji djece nižih razreda osnovne škole onlajn nastavu su, i pored određenih poteškoća, ocijenili generalno kao pozitivnu, što umnogome ohrabruje.

Određena iskustva djece sa smetnjama pokazala su da su putem onlajn provjere znanja postigli mnogo bolje rezultate nego ranije (prilikom tradicionalnog ispitivanja u učionici), te se ovaj vid ispitivanja može prihvatiti kao adekvatan model inkluzije i u budućnosti, u skladu sa individualnim potrebama određenih učenika.

Važno je istaći da učenici prilikom donošenja odluka u vezi sa obrazovnim procesom nijesu bili konsultovani, niti su učestvovali u kreiranju različitih mjera.

Pokazuje se da je nastava i prisustvo učenika u školi najefikasniji način rada i da prilikom donošenja ograničavajućih mjera prekid nastave u školi treba da bude posljednja opcija! Kao glavni argumenti za vraćanje učenika u školske klupe izdvajaju se: redovnost nastave, strukturiranost vremena, kvalitet obrazovanja, socijalizacija, lična interakcija sa nastavnikom, olakšana porodična organizacija.

Škola je, pored porodice, optimalno mjesto za učenje, sticanje vještina za održavanje mentalnog zdravlja u vršnjačkoj grupi, kao najprirodnijoj podršci. Istraživanja u pedagoškoj psihologiji potvrdila su da kada škola podržava socijalno i emocionalno zdravlje učenika, oni su akademski uspješniji od vršnjaka bez takve podrške. Ovakva podrška poboljšava i školsku klimu, ponašanje učenika, čini da se osjećaju sigurno, da su povezani i da pripadaju školi. S druge strane, izostanak podrške povezan je s problemima u učenju i ponašanju, s nasiljem, izostajanjem iz škole ili napuštanjem škole.

Preporuke:

- Omogućiti ostvarivanje obrazovnog procesa u okviru obrazovnih ustanova, a prelazak na onlajn nastavu koristiti kao krajnju mjeru (Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta, Savjet za borbu protiv virusa Covid-19);
- Definisati u nacionalnom zakonodavstvu onlajn nastavu i uspostaviti standard koji taj vid nastave mora zadovoljiti u zavisnosti od uzrasta djeteta i individualnih kapaciteta (Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava, Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta);
- Donijeti stručno uputstvo kojim bi se bliže uredio način planiranja, organizacija i ostvarivanje obrazovno-vaspitnog rada škola (Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta);
- Omogućiti da, prilikom prelaska na onlajn nastavu, sva djeca i nastavnici dobiju adekvatnu tehničku podršku (Vlada Crne Gore, Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta);
- Kontinuirano edukovati i nastavnike i učenike za korišćenje različitih alata, platformi i dr. (Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta);
- Razvijati jedinstvene platforme i visokokvalitetne onlajn sadržaje i materijale, kako bi se omogućilo da ih djeca koriste što samostalnije, ali i da istovremeno razvijaju više misaone procese, sposobnost za rješavanje problema, kreativnost, kritičko mišljenje, da ne bi bila samo pasivni konzumenti sadržaja (Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Zavod za školstvo);
- Definisati standarde i indikatore kvaliteta rada nastavnika kako bi časovi bili interaktivniji i dinamičniji, sa dovoljno prilika za postavljanje pitanja, za dijaloge, rasprave, istraživanja, za samostalan rad, rad u grupi i sl. (Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta, Zavod za školstvo);
- Potrebno je utvrditi količinu i važnost propuštenog u proteklom periodu i putem „ponavljanja” gradiva i dopunjavanja nekih propuštenih ili neshvaćenih djelova i omogućiti svim učenicima besplatne servise podrške za učenje (kompenzatorni programi, dopunska nastava...) (Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta);
- Brinuti i o fizičkom zdravlju kroz vannastavne i sportske aktivnosti usklađene sa sigurnosnim mjerama u vanjskim prostorima (dvorištu škole, parkovima, izletištima) (Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta).

6.4. Slobodno vrijeme, igra, rekreacija i kulturne aktivnosti

---

Slobodno vrijeme – Uvedena je mjera – zabrana grupnih treninga, kao i organizovanja zabavnih i rekreativnih aktivnosti za djecu i odrasle na otvorenim javnim mjestima (luna park, panoramski točak i sl.), osim za profesionalne sportiste – uz poštovanje propisanih mjera. Takođe, uvedena je zabrana okupljanja stanovništva u zatvorenim i na otvorenim javnim mjestima (javne priredbe, sportski, politički, kulturno-umjetnički i privatni skupovi, svadbe, kao i druge manifestacije). Nakon toga, u jednom periodu je dozvoljena mogućnost okupljanja do 40 lica na otvorenom, a na zatvorenim do 20 lica, uz obavezu poštovanja fizičke udaljenosti od najmanje dva metra između lica i nošenja zaštitnih maski.

Na snazi je (do 20. 8. 2021. godine) mjera – zabrana okupljanja stanovništva u zatvorenim javnim mjestima (javne priredbe, politički i privatni skupovi, proslave, žurke, svadbe, kao i druge manifestacije), koja se ne odnosi na stručne, naučne, radne i službene aktivnosti, ali se one odvijaju uz poštovanje preporuka Instituta.

Pored porodice, škola ima nezamjenjivu ulogu u podsticanju razvoja djeteta. Često se ističe njena važna uloga u podsticaju kognitivnog razvoja, a manje se govori o njenoj veoma važnoj funkciji u podsticanju emocionalnog i socijalnog razvoja. Najefikasniji način da se ovi aspekti razvoja podrže jesu vannastavne aktivnosti, radionice, časovi odjeljenjske zajednice i druge grupne aktivnosti koje su u protekloj godini uglavnom izostale zbog mjera zabrane okupljanja i realizacije onlajn nastave.

Kada su u pitanju vannastavne aktivnosti, sekcije i treninzi, 43,1% roditelja je ocijenilo da su djeci često nedostajale iste, dok je njih 38,9% izjavilo da se to ponekad dešavalo. Takođe se primjećuje da su djeci iz centralne regije ovakve aktivnosti više nedostajale, što je posljedica razlike u razvijenosti regiona.

Većini učenika završnih razreda osnovne škole veoma su nedostajale vannastavne aktivnosti, sekcije i treninzi, koji se najčešće nijesu organizovali u ovom periodu. U sličnom procentu su nedostajali učenicima I i II razreda osnovne škole.

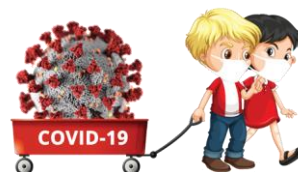
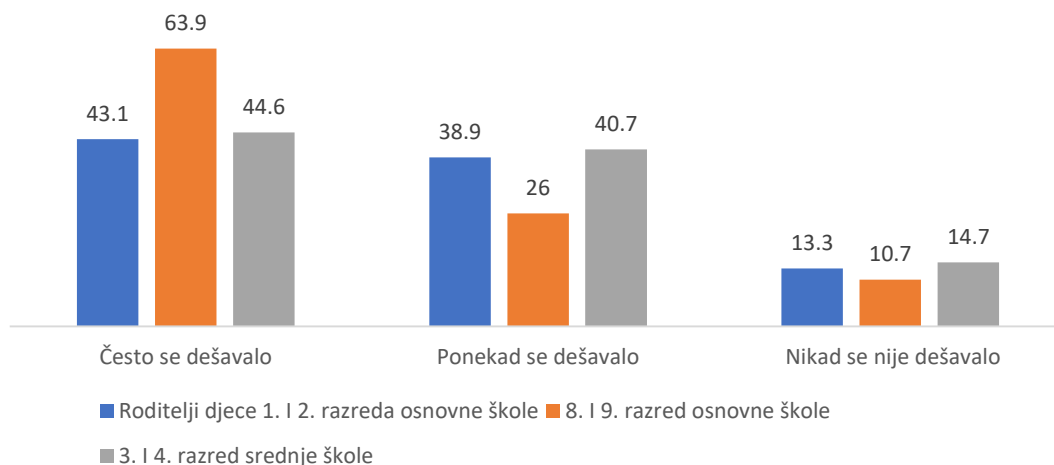

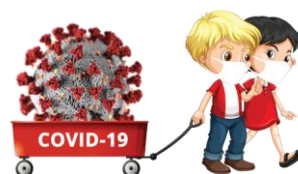
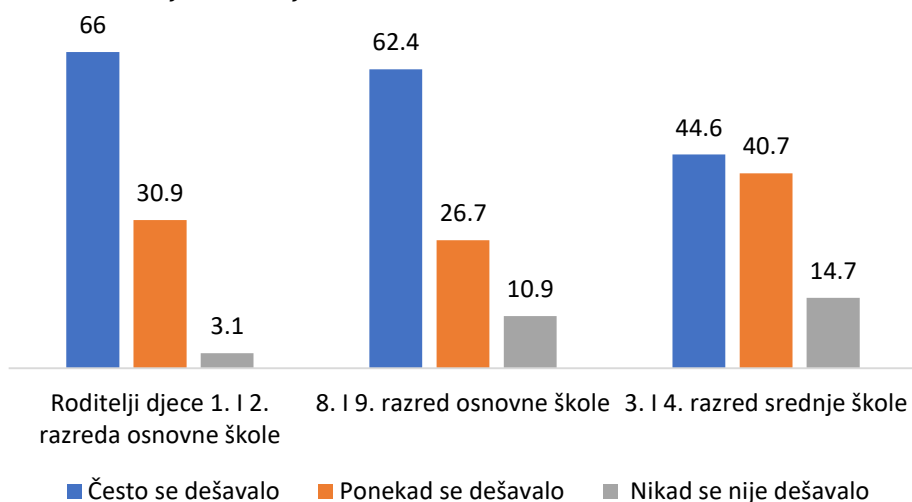
Tabela br. 23 – Procjena vannastavnih aktivnosti, sekcija i treninga

Više od polovine roditelja (65,9%) izjavilo je da je njihovoj djeci često nedostajalo druženje sa vršnjacima u školi, dok je trećina (30,7%) izjavila da se to ponekad dešavalo, a 13,9% roditelja je kazalo da je njihovo dijete bilo pretežno usamljeno i igralo se sâmo ili sa ukućanima.

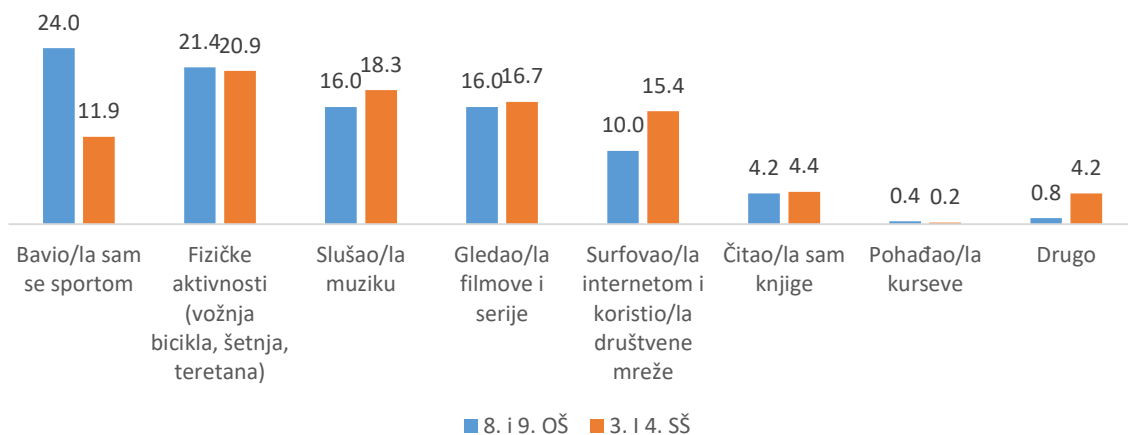
Učenicima VIII i IX razreda osnovne škole takođe je često nedostajalo druženje u školi (62,4%). Srednjoškolci su se u približnim procentima (44,6% i 40,7%) izjasnili da je to bio čest slučaj i da se ponekad dešavalo da im nedostaju druženja u školi.

Tabela br. 24 – Druženje sa vršnjacima u školi

Ispitujući društveni život učenika tokom protekle godine, vidjeli smo da su se osnovci najčešće bavili sportom (češće dječaci) ili nekom drugom fizičkom aktivnošću, kao što je vožnja bicikla ili šetnja (češće djevojčice). Zbog zabrane okupljanja, zabrane treninga, pretpostavljamo da su to bila spontana okupljanja ispred zgrade i sportovi u manjim grupama. Srednjoškolci su takođe najčešće upražnjavali šetnju i vožnju bicikla, kao i slušanje muzike. Znatno više slobodnog vremena djeca su provodila na društvenim mrežama i/ili igrajući igrice nego čitajući knjige.

Tabela br. 25 – Slobodno vrijeme

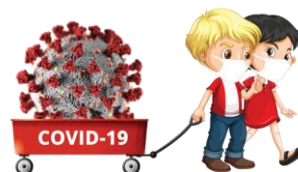

- **Djeca sa smetnjama u razvoju**

Prema rezultatima fokus grupa koje su sprovedene sa roditeljima djece sa smetnjama u razvoju stiče se utisak da su djeca sa smetnjama imala previše slobodnog vremena s obzirom na to da im je dnevna rutina poremećena ograničavajućim mjerama i zatvaranjem obrazovnih ustanova, ustanova socijalne zaštite i udruženja roditelja djece sa smetnjama u razvoju.

Iskustva roditelja su različita u odnosu na okolnosti u kojima žive. Tako su djeca sa smetnjama koja žive u kući ili koja su imala mogućnost da borave na selu većinu slobodnog vremena provodila u prirodi, sa ukućanima (članovima porodice), dok su djeca koja nijesu imala tu mogućnost vrijeme provodila u stanu, družeći se sa članovima porodice.

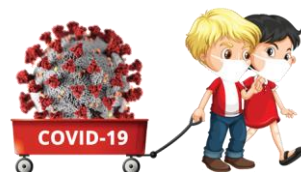
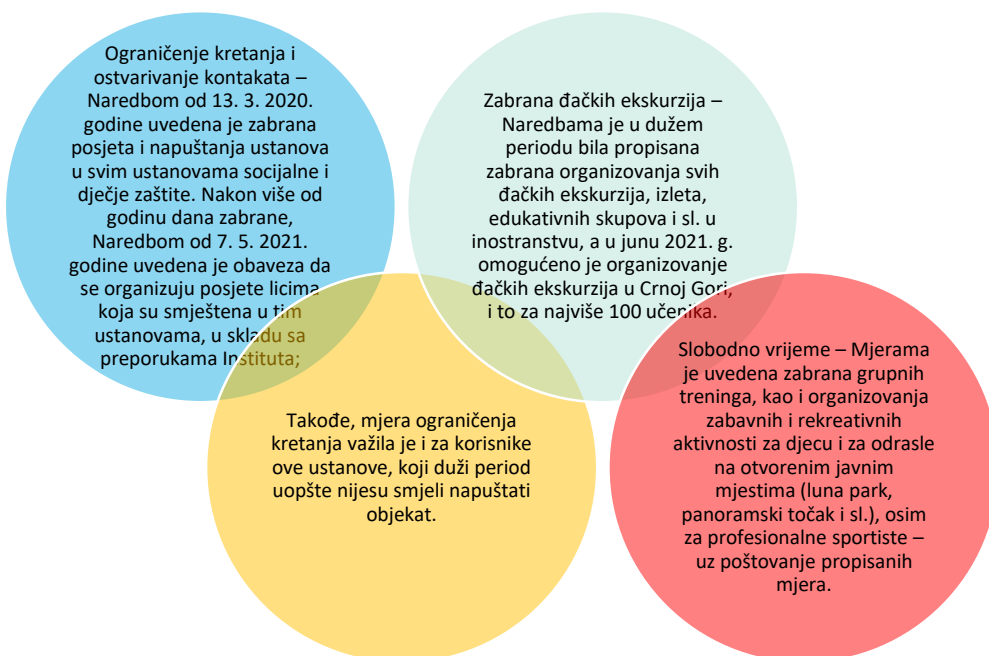

Roditelji ističu da su sami improvizovali kreativne načine da zabave djecu, trudeći se da sprovedu dio aktivnosti koje djeca inače sprovode sa stručnim licima u okviru udruženja i dnevnih centara. Kolika je bila uspješnost roditeljske improvizacije pokazaće vrijeme, ali jedno je sigurno – roditelji nijesu uspjele da nadomjeste druženje i socijalizaciju djece, koja im je najviše nedostajala.

Djeca koja su psiho-fizički bila u mogućnosti da koriste internet, većinu vremena su provodila onlajn.

• Djeca bez roditeljskog staranja

Djeca bez roditeljskog staranja smještena u Dječjem domu „Mladost“, kao što je obrazloženo u dijelu koji je prethodio, veći dio vremena od početka pandemije provela su u izolaciji u okviru svog kolektivnog smještaja. Ova činjenica je djecu bez roditeljskog staranja koja žive u ustanovi stavila u drugačiji položaj u odnosu na opštu populaciju djece, dodatno ih ograničavajući u cilju sprečavanja narušavanja kako svog tako i opšteg zdravlja.

Nemogućnost napuštanja ustanove, makar u dozvoljenim intervalima (u skladu sa aktuelnim mjerama i periodima razvijanja epidemijske situacije), pored ostvarivanja prava na obrazovanje, prema stavovima i iskustvima djece sakupljenim na fokus grupama, u najvećoj mjeri je uticala na djecu, njihovu svakodnevicu, osjećanja i raspoloženje.

Djeca su slobodno vrijeme provodila na različite načine, u zavisnosti od starosne dobi, interesovanja i senzibiliteta, ali i od vremenskih prilika. Naime, djeca uzrasne dobi od pet do sedam godina vrijeme su provodila u dvorištu ustanove kada god su to vremenske prilike dozvoljavale, i to u organizovanim igrama, samostalno ili sa vaspitačima. Opšti utisak im je da su u prvom periodu uživala u slobodi koju imaju, jer ne idu u školu, ali vremenom su se na to navikla, te je prevladala dosada. Dosadu pravdaju činjenicom da nijesu imali dovoljno njima namijenjenog televizijskog sadržaja. Zadovoljni su trudom vaspitača da ih animiraju, ali sve više im je nedostajala mogućnost da šetaju i druže se sa vršnjacima izvan ustanove. Djeca adolescentskog uzrasta su veoma nezadovoljna i tužna što im je ograničena mogućnost da svoje slobodno vrijeme kreiraju. U zavisnosti od senzibiliteta, interesovanja i karaktera, vrijeme su provodili spavajući, igrajući igrice, baveći se sportom na poligonima u dvorištu, gledajući serije i filmove, slušajući muziku i družeći se između sebe. Opšti utisak ove djece je da su nepravredno uskraćena u odnosu na drugu djecu, te su veoma brzo počela da negoduju zbog mogućnosti koje su im na raspolaganju. Djeca su dominantno navodila da im druženje sa vršnjacima najviše nedostaje i da onlajn komunikacija ne može to nadomjestiti na pravi način. Određene grupe djece (djevojčice uglavnom) navodile su kako su bile aktivne na društvenoj mreži Tik-tok, te su gotovo sve vrijeme trajanja pandemije aktivno učestvovala u plesničkim izazovima, smišljale koreografije i nastupale u svom onlajn svijetu. Ovo prenose kao veoma pozitivno iskustvo.

Dječaci su uglavnom igrali igrice, družili se između sebe i igrali fudbal i košarku kada bi se stekli uslovi za to (vremenske prilike, odobrenje vaspitača, dovoljan broj djece za ekipu i sl.).

Interesantno je da nijedan učesnik fokus grupa nije naveo da je čitao knjige, stekao novi hobi ili se bavio nekom vrstom umjetnosti.

„Plesale smo po cijeli dan i snimale se za Tik-tok. Imamo sjajnu novu koreografiju od prošlog mjeseca – hoćete da vam pokažemo?!“

„Ja se nikada nisam pretjerano družio sa društvom iz Doma, imam djevojku i svoje društvo napolju. Ova korona mi je otkrila da i među nama ima sjajnih ljudi.“

„Bilo mi je dosadno. Sve bih dao da prošetam 15 minuta pored mora.“

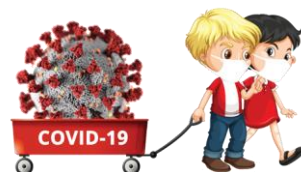
Zaključak:

U redovnim okolnostima, dnevni rasporedi su organizovani oko škole, posla, sportova, različitih grupa u kojima smo aktivni, događaja u zajednici. Izolacija i izmijenjene okolnosti promijenile su dnevnu rutinu, pa je svoj djeci organizacija slobodnog vremena predstavljala izazov.

Djeca su najveći dio slobodnog vremena provodila onlajn (oko 80% ispitane djece), dok je određeni broj isticao da zbog školskih obaveza nema vremena ni za šta drugo.

Ograničeno druženje sa vršnjacima prepoznato je kao najveći izazov u organizaciji slobodnog vremena, kao i nemogućnost odvijanja sportskih aktivnosti, sekcija, kulturnih događaja i dr.

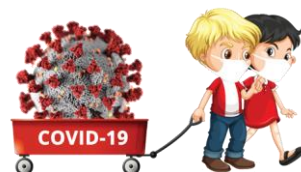
U navedenim uslovima djeca koja pozitivno navode istraživanje sebe i sopstvenih kapaciteta u savladavanju dosade kroz sticanje novih vještina i određenih hobija (kuvanje, slikanje, plesanje), kao i mogućnost gledanja filmova i pozorišnih predstava onlajn. Osim toga, spoznavanje važnosti provođenja vremena napolju neprocjenljivo je i budilo je interesovanje djece za prirodu, te za šetanje, planinarenje, vožnju bicikla i druge fizičke aktivnosti. U periodu kada su ove aktivnosti bile dostupne djeci, ona nijesu bila svjesna njihove važnosti, a ograničenja su učinila da na njih gledaju iz potpuno drugačijeg ugla.

Preporuke:

- Obezbijediti, u okviru lokalnih zajednica, različite sadržaje namijenjene djeci, koji će biti besplatni, dostupni različitim uzrasnim dobima i kategorijama djece (Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta, lokalne samouprave);
- Obezbijediti kontinuirano održavanje vannastavnih aktivnosti, kreativnih sekcija, umjetničkih škola, sportskih aktivnosti (Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta, lokalne samouprave).

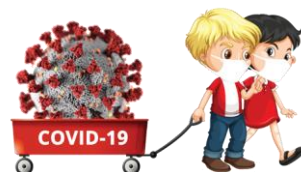

VII ZAKLJUČNA OCJENA

Opšti utisak u odnosu na rezultate sprovedenog istraživanja jeste da su svi učesnici (djeca, roditelji, profesionalci) na postavljena pitanja odgovore davali sa određenom distancom. Naime, stiče se utisak da su ispitanici prihvatili ograničavajuće mjere kao „novu realnost“, te izgubili kritički osvrt na izmijenjene okolnosti. U najvećem dijelu su odgovarali: „navikli smo se“, „snašli smo se“, „nije strašno“.

Na osnovu analize postojećeg stanja i rezultata sprovedenog istraživanja, Zaštitnik zapaža:

- Pandemija izazvana širenjem virusa Covid-19 predstavlja dodatni rizik, koji vodi ka poremećajima mentalnog zdravlja kod djece;
- Nadležni organi nijesu uspostavili metodologije procjene uticaja (CRIA) donijetih mjera na ostvarivanje prava djece, sa posebnim osvrtom na ranjive kategorije;
- Djeca nijesu uključena u kreiranje i donošenje ograničavajućih mjera koje se odnose direktno na njih;
- Nedovoljna je pravna uređenost zaštite mentalnog zdravlja djece tokom pandemije kroz nacionalnu regulativu (zakoni, pravilnici, protokoli o postupanju...) i potrebu za njihovim usaglašavanjem sa međunarodnim standardima, sa posebnim osvrtom na najbolji interes djeteta;
- Nedovoljna je posvećenost realizovanju programa promocije važnosti mentalnog zdravlja djece od strane svih sektora i na svim nivoima, tokom pandemije, i na način prilagođen djeci;
- Nedovoljan je broj programa podrške i usluga u lokalnoj zajednici djeci i porodici, usmjerenih na adekvatan rast i razvoj, u skladu sa individualnim mogućnostima i potrebama;
- Neadekvatna je dostupnost postojećih servisa podrške u okviru obrazovnih, zdravstvenih i socijalnih ustanova;
- Nedovoljna je međusektorska saradnja u promociji, prevenciji i podršci djeci tokom pandemije u cilju očuvanja mentalnog zdravlja;
- Medijsko izvještavanje o situaciji izazvanoj pandemijom je neprilagođeno.

VIII PREPORUKE

Vlada Crne Gore

- Prilikom donošenja ograničavajućih mjera usmjerenih na suzbijanje širenja virusa Covid-19 posebnu pažnju usmjeriti na analizu uticaja određene mjere na rast i razvoj djeteta, odnosno ostvarivanje garantovanih prava djeteta, i pritom ne gubiti iz vida potrebe ranjivih kategorija djece;
- Obezbijediti učestvovanje djece u kreiranju i donošenju mjera koje ih se tiču;
- Omogućiti da prilikom prelaska na onlajn nastavu sva djeca i nastavnici dobiju adekvatnu tehničku podršku.

Savjet za borbu protiv virusa Covid-19

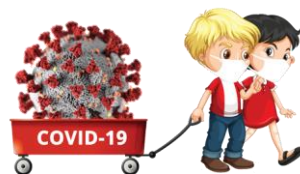
- Prilikom donošenja ograničavajućih mjera usmjerenih na suzbijanje širenja virusa Covid-19 posebnu pažnju usmjeriti na analizu uticaja određene mjere na rast i razvoj djeteta, odnosno ostvarivanje garantovanih prava djeteta, i pritom ne gubiti iz vida potrebe ranjivih kategorija djece;
- Obezbijediti učestvovanje djece u kreiranju i donošenju mjera koje ih se tiču;
- Omogućiti ostvarivanje obrazovnog procesa u okviru obrazovnih ustanova, a prelazak na onlajn nastavu koristiti kao krajnju mjeru.

Savjet za prava djeteta

- Prilikom donošenja ograničavajućih mjera usmjerenih na suzbijanje širenja virusa Covid-19 posebnu pažnju usmjeriti na analizu uticaja određene mjere na rast i razvoj djeteta, odnosno ostvarivanje garantovanih prava djeteta, i pritom ne gubiti iz vida potrebe ranjivih kategorija djece;
- Obezbijediti učestvovanje djece u kreiranju i donošenju mjera koje ih se tiču.

Ministarstvo finansija i socijalnog staranja

- Uspostaviti i osnažiti različite servise podrške djeci i porodici usmjerene na prevazilaženje izazova i problema prouzrokovanih mjerama za suzbijanje širenja virusa Covid-19;
- Servise podrške učiniti dostupnim svoj djeci, na njima pristupačan i prilagođen način;
- Identifikovati porodice u kojima postoji istorija nasilja i sačiniti plan podrške;
- Uspostaviti kontinuiranu edukaciju i osnaživanje djece i roditelja u vezi sa nasiljem;
- Ojačati stručne kapacitete u dijelu psihološke podrške djeci sa smetnjama u razvoju;

- Ostvariti kontinuiranu promociju svih servisa podrške na djeci prilagođen način i u onlajn prostoru čiji su dominantni korisnici djeca i mladi (društvene mreže, YouTube i sl.);
- Obezbijediti dodatnu psiho-socijalnu podršku i pomoć djeci koja žive u institucijama;
- Obezbijediti kontinuiranu edukaciju profesionalaca koji rade sa djecom i omogućiti njihovu dostupnost bez obzira na to gdje djeca žive.

Ministarstvo zdravlja

- Uspostaviti različite servise podrške djeci i porodici usmjerene na prevazilaženje izazova i problema prouzrokovanih mjerama za suzbijanje širenja virusa Covid-19;
- Servise podrške učiniti dostupnim svoj djeci, na njima pristupačan i prilagođen način.

Ministarstvo javne uprave, digitalnog društva i medija

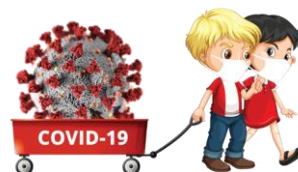
- Servise podrške učiniti dostupnim svoj djeci, na njima pristupačan i prilagođen način;
- Prilagoditi medijska izvještavanja djeci, sa posebnim osvrtom na zaštitu djece od negativnih sadržaja, i usmjeriti ih na razumijevanje postojeće situacije i vanrednih okolnosti na njima razumljiv način.

Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava

- Definirati u nacionalnom zakonodavstvu onlajn nastavu i uspostaviti standard koji taj vid nastave mora zadovoljiti, u skladu sa uzrastom djeteta i individualnim kapacitetima.

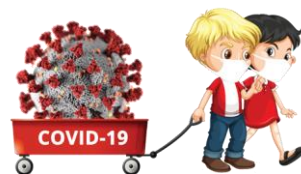
Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta

- Omogućiti ostvarivanje obrazovnog procesa u okviru obrazovnih ustanova, a prelazak na onlajn nastavu koristiti kao krajnju mjeru;
- Definirati u nacionalnom zakonodavstvu onlajn nastavu i uspostaviti standard koji taj vid nastave mora zadovoljiti, u skladu sa uzrastom djeteta i individualnim kapacitetima;
- Donijeti stručno uputstvo kojim bi se bliže uredio način planiranja, organizacija i ostvarivanje obrazovno-vaspitanog rada škola;
- Omogućiti da prilikom prelaska na onlajn nastavu sva djeca i nastavnici dobiju adekvatnu tehničku podršku;
- Kontinuirano edukovati i nastavnike i učenike za korišćenje različitih alata, platformi i dr.;
- Razvijati jedinstvene platforme i visokokvalitetne onlajn sadržaje i materijale, kako bi se omogućilo da ih djeca

koriste što samostalnije, ali i da istovremeno razvijaju više misaone procese, sposobnost za rješavanje problema, kreativnost, kritičko mišljenje, da ne bi bila samo pasivni konzumenti sadržaja;

- Definirati standarde i indikatore kvaliteta rada nastavnika kako bi časovi bili interaktivniji i dinamičniji, sa dovoljno prilika za postavljanje pitanja, dijaloge, rasprave, istraživanja, za samostalan rad, rad u grupi i sl.;
- Potrebno je utvrditi količinu i važnost propuštenog u okviru obrazovnog procesa u proteklom periodu i putem „ponavljanja” nastavnog gradiva i dopunjavanja nekih propuštenih ili neshvaćenih djelova, i omogućiti svim učenicima besplatne servise podrške za učenje (npr. kompenzatorni programi, dopunska nastava);
- Brinuti i o fizičkom zdravlju kroz vannastavne i sportske aktivnosti usklađene sa sigurnosnim mjerama u vanjskim prostorima (dvorištu škole, parkovima, izletištima);
- Identifikovati porodice u kojima postoji istorija nasilja i sačiniti plan podrške;
- U Protokol o suzbijanju nasilja i vandalizma u školama uključiti dio koji se odnosi na način pružanja podrške u slučaju nastave na daljinu djeci koja su u školama prepoznata kao ona koja vrše nasilje ili su bila žrtve nasilja;
- Uspostaviti način djelotvornog i djeci dostupnog funkcionisanja psihološko-pedagoških službi u okviru obrazovnih ustanova i tokom onlajn nastave;
- Uspostaviti kontinuiranu edukaciju i osnaživanje djece i roditelja u vezi sa nasiljem;
- Ojačati stručne kapacitete u dijelu psihološke podrške djeci sa smetnjama u razvoju;
- Ostvariti kontinuiranu promociju svih servisa podrške na djeci prilagođen način i u onlajn prostoru čiji su dominantni korisnici djeca i mladi (društvene mreže, YouTube i sl.);
- Obezbijediti dodatnu psiho-socijalnu podršku i pomoć djeci koja žive u institucijama;
- Obezbijediti kontinuiranu edukaciju profesionalaca koji rade sa djecom i omogućiti njihovu dostupnost bez obzira na to gdje djeca žive;
- Obezbijediti, u okviru lokalnih zajednica, različite sadržaje namijenjene djeci, koji će biti besplatni, dostupni različitim uzrasnim dobima i kategorijama djece;
- Obezbijediti kontinuirano održavanje vannastavnih aktivnosti, kreativnih sekcija, umjetničkih škola, sportskih aktivnosti.

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i Zavod za školstvo

- Razvijati jedinstvene platforme i visokokvalitetne onlajn sadržaje i materijale, kako bi se omogućilo da ih djeca koriste što samostalnije, ali i da istovremeno razvijaju više misaone procese, sposobnost za rješavanje problema, kreativnost, kritičko mišljenje, da ne bi bila samo pasivni konzumenti sadržaja;
- Definirati standarde i indikatore kvaliteta rada nastavnika kako bi časovi bili interaktivniji i dinamičniji, sa dovoljno prilika za postavljanje pitanja, za dijaloge, rasprave, istraživanja, za samostalan rad, rad u grupi i sl.

Agencija za elektronske medije

- Prilagoditi medijska izvještavanja djeci, sa posebnim osvrtom na zaštitu djece od negativnih sadržaja, i usmjeriti ih na razumijevanje postojeće situacije i vanrednih okolnosti na njima razumljiv način.

Lokalne samouprave

- Uspostavi različite servise podrške djeci i porodici usmjerene na prevazilaženje izazova i problema prouzrokovanih mjerama na suzbijanju širenja virusa Covid-19 (savjetovališta, kancelarije za mlade, besplatni programi psiho-socijalne podrške);
- Servise podrške učiniti dostupnim svoj djeci na njima pristupačan i prilagođen način;
- Obezbijediti, u okviru lokalnih zajednica, različite sadržaje namijenjene djeci, koji će biti besplatni, dostupni različitim uzrasnim dobima i kategorijama djece;
- Obezbijediti kontinuirano održavanje vannastavnih aktivnosti, kreativnih sekcija, umjetničkih škola, sportskih aktivnosti.

